გიორგი გოგოჭური, დავით მინდორაშვილი,
ბიძინა მურვანიძე

არქეოლოგიური გათხრები ილმაზლოს მრავალფენიან ნამოსახლარზე

ნამოსახლარი, რომლის შესახებაც გვექნება საუბარი, მდებარეობს მარნეულის მუნიციპალიტეტის სოფ. ილმაზლოსთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ორ შემაღლებულ ბორცვზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე (ტაბ. I_{1-2}). აქ რამდენიმე სეზონის განმავლობაში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გაირკვა, რომ ათეულობით ჰექტარზე გაშლილი ნამოსახლარი მოიცავს სხვადასხვა პერიოდის კულტურულ ფენებს ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული IX-X სს-ის ჩათვლით.[1]

2024 წელს ნამოსახლარზე ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინა ახალი მასალები, რომლებიც მნიშვნელოვანი წყაროა ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის რიგი საკითხების შესასწავლად.

ნამოსახლარის ჩრდილოეთი ბორცვის თხემის გათხრებისას გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების მძლავრი კულტურული ფენა, რომელიც რამდენიმე სამშენებლო დონითაა წარმოდგენილი. სულ ზედა I დონეზე, რომელიც საკმაოდ დარღვეული იყო, აღმოჩნდა არაბული მონეტა. იგი ცუდადაა შემორჩენილი და ვერ ისაზღვრება ფულის მომჭრელი ხალიფას სახელი, მოჭრის ადგილი თუ თარიღი. თუმცა, სრულიად აშკარაა, რომ იგი VIII-IX სს-ის ქუფური ფელსია[2] (ტაბ. $XI_{23ა}$). ამავე დონეზეა გამოვლენილი: IX ს-ის მოჭიქული კერამიკის ნატეხები, ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი, მარმარილოს ჯამი, ალიზის აგურები, ნალესობის ანაბეჭდები, ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები, ბაზალტის ხელსაფქვავები და სახურავები, რიყის ქვის საბეგველები, სახეხ-სანაყები და სხვ.

აღნიშნული დონის ქვეშ გამოვლინდა II დონე, წარმოდგენილი საკმაოდ დაზიანებული ნაგებობის ნაშთებითა და სამეურნეო ორმოთი (ტაბ. $IV_{1,3}$). ნაგებობაში გამართული იყო ქვევრი, რომელსაც ბაზალტის სარქველი ეხურა. იატაკზე აღმოჩნდა: ქოთნები, ჯამი, ქვის გახვრეტილი დისკო და სხვ. (ტაბ. $IV_{1,3}$, X_1). ნაგებობის კედლების დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. როგორც ჩანს, კედლები ფიცრითა და სარ-ლასტით იყო გაწყობილი და ალიზით შე-

[1] გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ. 107-141; გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები*, გვ. 21; გოგოჭური, ბერძენიშვილი, *ტახის/ღორის კულტი*, გვ. 10-37; მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული*, გვ. 50-65; მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი*, გვ. 203-206.
[2] მონეტის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა ნუმიზმატმა მ. ქორიძემ.

ლესილი. შენობის ბანური სახურავი ხის სვეტებზე ყოფილა დაყრდნობილი. ამაზე მიუთითებდა იატაკში ჩაჭრილი ორმოები, რომლებიც სახურავის საყრდენი სვეტებისთვის იყო განკუთვნილი. ნაგებობაში ტიხრებად სარ-ლასტი გამოუყენებიათ.

ნაგებობის კუთვნილია N1 სამეურნეო ორმო, რომელშიც აღმოჩნდა: ქვევრის, ქოთნისა და მინის ჭურჭლის ნატეხები, ქვის სანაყები და სხვ. (ტაბ. IV_2, VII_1). ამავე დონეს ეკუთვნის N13 ორმო. მასში გამოვლინდა ქვევრის რამდენიმე ნატეხი და მინის ჭურჭელი (ტაბ. VII_2). ნაგებობა ხანძრითაა განადგურებული.

აღწერილი დონის ქვეშ გაიწმინდა III დონე. აქ გამოვლენილი ნაგებობის თიხით შელესილი კედლები და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოები დაზიანებულია. იატაკზე აღმოჩნდა სარ-ლასტის მცირე ზომის ფოსოები და კერის კვალი (ტაბ. IV_2, V_1). ნაგებობაში გამოვლინდა კეცის ნატეხები და ტყავის არტეფაქტი. ნაგებობა არაერთხელ გადაუკეთებიათ. იატაკში ჩაჭრილ N2 ორმოში[1] აღმოჩნდა: ქოთნები, ქილა, დერგი, ჯამი, თიხის დისკო, მინის ჭურჭელი, კრამიტი და სხვ. (ტაბ. $IV_{2,4}$). N3-8 ორმოებში გამოვლინდა: ქვევრის ნატეხები, ქოთნები, დოქები, სარდიონის ბეჭედი, სადაფისნატეხები, რკინის დანა, ბრინჯაოს საკინძი, მინის ჭურჭელი და სხვ. (ტაბ. V_{1-2}).

III დონის ქვეშ დაფიქსირდა IV დონე, რომელსაც ეკუთვნის ალიზის აგურებისგან (40X40X10-12 სმ.) ნაშენი ნაგებობა. იგი ზედა დონის კუთვნილი ორმოებითაა დაზიანებული (ტაბ. III_1, VI_2). ნაგებობის მიწატკეპნილი იატაკი, რომელზეც სარ-ლასტისათვის განკუთვნილი ფოსოებია შემორჩენილი, რამდენჯერმე განუახლებიათ (ტაბ. VI_2).[2]

ალიზის ნაგებობის გარეთ (ჩრდილოეთით) გამოვლინდა თიხის კერა. კერასთან რამდენიმე ორმო გაიწმინდა (ტაბ. VI_2). N14 ორმოში აღმოჩნდა: თაბაშირზე გამოყვანილი მცენარეული ორნამენტის ნატეხები, ქვევრის, ქოთნების, ბადიის, დოქების, ჯამის ნატეხები, გამოუწვავი თიხისგან დამზადებული ხუფი, ძვლის ტარი, ჭურჭლის სახურავებად გამოყენებული რიყის ქვები, ატმის კურკა და სხვ. უფრო მრავალრიცხოვანია N16 ორმოს მასალა, რომელშიც გვხვდება: ქვევრის, დერგების, სადღვებლის, ჩაფების, ქოთნის, ბადიის, ჯამის ნატეხები და სხვ.

გათხრებისას ელინისტური (და უფრო ადრეული ხანის) უძრავი კულტურული ფენები არ დაფიქსირებულა. ისინი საგრძნობლად იყო დაზიანებული ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობებით. თუმცა, სხვადასხვა სიღრმეზე ჩნდებოდა თეთრი ანგობით მოხატული ელინისტური ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. XI_{21-22}). მსგავსი კერამიკა ილმაზლოს ნამოსახ-

[1] N2 და N14 ორმოების მასალა ნახშირის სინჯის მიხდვით, V ს-ეს მიეკუთვნა. კვლევები ჩატარდა ვილნიუსის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში.
[2] IV დონის ქვეშ დაფიქსირდა უფრო ადრეული კულტურული ფენების ნაშთები. ძლიერი დაზიანების გამო, მათი ინტერპრეტაცია რთულია.

ლარზე ადრეც იყო გამოვლენილი.[1] ანგობით მოხატული კერამიკა მრავლადაა ცნობილი: სამადლოში, ციხიაგორაზე, უფლისციხეში, მცხეთაში, თბილისში, არაგვის ხეობისა თუ ქვემო ქართლის ძეგლებზე.[2] ელინისტური ხანის ნაწარმია ერთი წითელპრიალა ფიალა (ტაბ. XI_{24}). მსგავსი ფორმის ჭურჭელი ადრეც აღმოჩნდა ილმაზლოს N13 სამარხში.[3] ფიალის ანალოგები გვხვდება მცხეთის ძვ. წ. IV-III სს-ის სამარხების მასალაშიც.[4]

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ თხრილში ელინისტური ხანის უძრავი კულტურული ფენები არ გამოვლენილა, ნამოსახლარზე სხვადასხვა დროს მიკვლეული მასალების მიხედვით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტერიტორია ანტიკურ ხანაშიც ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული.[5]

გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის ადრეული ნიმუშები ძირითადად V-VI სს-ს, გვიანდელები კი IX ს-ეს განეკუთვნება. შესაბამისად, კულტურული ფენის თარიღი ზოგადად V-IX სს-ით განისაზღვრა. ამასთან, IV-II დონეების თარიღი V-VIII სს-ის ფარგლებში ექცევა. IX ს-ით თარიღდება სულ ზედა – I დონე, რომელშიც ზოგჯერ ადრეული ხანის მასალაცაა გამორეული. თუმცა, მასში IX ს-ზე უფრო მოგვიანო პერიოდის არტეფაქტები არ აღმოჩენილა. ზედა დონე კარგად თარიღდება აქ გამოვლენილი VIII-IX სს-ის ქუფური მონეტითა და IX ს-ის მოჭიქული კერამიკის მიხედვით.

კულტურული ფენის II დონეზე შეინიშნება ნახშირისა და ნაცრის კვალი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ნამოსახლარი ხანძრით განადგურებულა. რამდენად შეიძლება დაუკავშირდეს მისი განადგურება VIII ს-ის 30-იან წლებში მურვან ყრუს გამანადგურებელ ლაშქრობას, ძნელი სათქმელია. ასეც რომ იყოს, ჩანს, დასახლება მალევე განუახლებიათ. ილმაზლოს სხვადასხვა უბნის არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება IX ს-ის სადა და მოჭიქული კერამიკა, მაგრამ მასში არ ჩანს X და შემდგომი საუკუნეების არტეფაქტები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ IX ს-ში ან X ს-ის საწყის წლებში აქ არსებული ვრცელი სამოსახლოს დიდი ნაწილი არსებობას წყვეტს. ნასახლარის განადგურების შემდეგ, აქ გაუმართავთ მსუბუქი კონსტრუქციის ნაგებობები. ბორცვებზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიებზე ცხოვრება განვითარებულ შუა საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. თუმცა, არა ისეთი ინტენსივობით, როგორც ადრე. განვითარებული შუა საუკუნეების შემდეგ, აქ ცხოვრების კვალი ქრება.

კულტურული ფენის სხვადასხვა დონეზე გამოვლენილი შენობები მარტივი კონსტრუქციისაა. ერთი შენობა ნაგებია ალიზის აგურებით. კედ-

---

[1] გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ.112.
[2] გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ. 112. ლიტ. იხ. იქვე.
[3] გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ. 111.
[4] Апакидзе, Николайшвили (и др.), *Мцхетская экспедиция*, ტაბ. $178_{2,5}$.
[5] გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები*, გვ. 21; გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ. 115; მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი*, გვ. 205.

ლების გასწვრივ არსებულ სხვადასხვა დიამეტრის ორმოებში იდგმებოდა ხის სვეტები, რომლებსაც ბანური სახურავი ეყრდნობოდა. სიმტკიცისათვის სვეტებს გარშემო უწყობდნენ რიყის ქვებს. მცირერიცხოვანი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტების ნატეხები იმაზე მეტყველებს, რომ ზოგიერთი შენობა კრამიტით იყო დახურული (ტაბ. XI_{39-41}). ნაგებობების შიდა სივრცე სარ-ლასტით ყოფილა გატიხრული. ტიხრები თიხამიწით შეულესავთ.

ალიზით მშენებლობის ტრადიცია ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ალიზის შენობები გამოვლენილია ძალისაში,[1] ურბნისის ნაქალაქარზე, სადაც ცალკეული შენობების გარდა, ალიზით ზღუდის კედელიც აუგიათ.[2] V-VI სს-ის ალიზით ნაშენი სასახლეა აღმოჩენილი ილმაზლოს სიახლოვეს სოფ. მეორე ქესალოსთან[3] და სხვ.

ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. ქვევრები დაბალყელიანია პროფილირებული ბრტყელი ძირით (ტაბ. X_{1-8}). ნაწილი გლუვია (ტაბ. X_1). ზოგიერთს შემოუყვება სადა ან „თოკისებრი" სარტყლები (ტაბ. $X_{7,9,12}$). ერთი მათგანი შემკულია ამოღარული ვარსკვლავის გამოსახულებით, მეორე – ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით (ტაბ. X_{10-11}). ქვევრები ჩაკირული არაა. არსებული მოსაზრების თანახმად, ქვევრების ჩაკირვა საქართველოში XI ს-ის 80-იან წლებში მომხდარი მიწისძვრის შემდეგ იწყება.[4]

დერგებს პირს ქვემოთ დაუყვება მოყავისფრო წერნაქის ზოლები. მხარი შემკულია ნაჭდევების სარტყელით. თიხა მკვრივია. გამომწვარია მოჩალისფროდ (ტაბ. X_{13-15}). ილმაზლოს დერგების დაახლოებით მსგავსი ფორმის ჭურჭელი აღმოჩენილია ურბნისის „დამწვარ ნაგებობაში", რომელიც V ს-ის მიწურულითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება.[5] დერგები გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მცხეთაში, ბებრისციხეზე მიკვლეულ IV-VI სს-ის ჭურჭელთან.[6]

სადღვებლები ნატეხებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. $X_{16,18}$). ერთი შედარებით სრულად შემორჩენილი ჭურჭელი გამოვლინდა ქვედა IV დონეზე არსებულ კერასთან (ტაბ. X_{17}). მსგავსი სადღვებლები ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის მასალიდან.[7]

ქოთნების ნაწილი ხასიათდება მოყრილი პირით. ზოგიერთი შემკულია ამოღარული ტალღოვანი ხაზებითა და ირიბი ნაჭდევებით (ტაბ. XXIII_{25-33}). დაძერწილი აქვთ გახვრეტილი ყურები (ტაბ. X_{32-33}). მსგავსი

---

[1] ნარიმანიშვილი, *ნაქალაქარი ძალისა*, გვ. 246.
[2] ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 106.
[3] მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, ელოშვილი, *ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები*, გვ. 354.
[4] ბოხოჩაძე, *მევენახეობა-მეღვინეობა*, გვ. 143.
[5] ჭილაშვილი, *ურბნისი*, სურ. 40.
[6] ნიკოლაიშვილი (და სხვა), *ბელტისციხე*, ტაბ. XIII_2.
[7] სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 49.

ფორმის ქოთნები ცნობილია: ნაგზაურის (დმანისი) სამონასტრო კომპლექსიდან, რომელიც V ს-ის მიწურულს თუ VI ს-ის დასაწყისში დაუარსებიათ.[1]

განსხვავებული ფორმისაა ქოთნები გაშლილი პირითა და დაბალი ყელით (ტაბ. X$_{35-44,51,52,54}$). ქოთნების სხვა ჯგუფისთვის დამახასიათებელია ბრტყელი განიერი პირი და დაბალი ყელი (ტაბ. X$_{45-50}$). მსგავსი ქოთნები ცნობილია: ურბნისიდან,[2] აგრეთვე რუსთავის ადრეული შუა საუკუნეების განათხარი მასალიდან.[3] ყურიანი ქოთნების ნაწილი მოზრდილია. შემკულია ამოღარული ხაზების კომბინაციით, ნაჭდევებით, წრეებით, კოპებით და სხვ. (ტაბ. X$_{34,56,57}$).

სამზარეულო კერამიკას განეკუთვნება ტაფისებრი ჭურჭელი (ტაბ. X$_{19\text{ბ}}$). მსგავსი ფორმის ცეცხლზე სადგამი კერამიკა ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის არქეოლოგიური მასალიდან.[4]

ჩაფები დიდი ორყურა ჭურჭელია, გაშლილი პირითა და წიბოიანი ყელით (ტაბ. X$_{19-19\text{ა}}$). მათი ანალოგები გვხვდება: ურბნისში,[5] ზღუდერში,[6] მცხეთაში,[7] ლოჭინში,[8] რუსთავში[9] და არაერთ სხვა ძეგლზე.

ერთი შედარებით კარგად შემორჩენილი ჩაფი სტრატიგრაფიულად უფრო ადრეულ N16 ორმოში გამოვლინდა (ტაბ. X$_{19\text{ა}}$). პარალელური მასალებისა და აღმოჩენის ვითარების მიხედვით ჩაფი VI ს-ის ნაწარმი ჩანს.

ბადიები ღრმა და ფართოძირიანი ჯამებია ბრტყელი პირ-ტუჩით, რომლებსაც ხშირად კოპები ამკობს (ტაბ. X$_{21-23}$). ზოგიერთს პირს ქვემოთ სითხის გადმოსაღვრელი მოკლე მილი აქვს დაძერწილი (ტაბ. X$_{24}$). ბადიები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ისინი მიკვლეულია: ურბნისში, მცხეთაში,[10] თბილისში,[11] გლდანში,[12] რუსთავში,[13] თელავში,[14] უჯარმაში,[15] ივრის ხეობაში[16] და სხვ.

---

[1] კახიანი (და სხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 96, ტაბ. 8$_{10}$.
[2] სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, ტაბ. VI-VIII.
[3] პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 95, N106, გვ. 98, N112.
[4] სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 54, ტაბ. XIV.
[5] ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 93, ტაბ. XXX1; სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 56, ტაბ. X$_{1-3}$.
[6] ნემსაძე, *ზღუდრის არქეოლოგიური*, გვ. 56.
[7] აფაქიძე (და სხვა), დიდი მცხეთა, გვ. 45, სურ. 246, 248.
[8] აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, *ლოჭინის ნასოფლარის*, გვ. 198.
[9] პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 98.
[10] სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 50, ტაბ. IV-V.
[11] გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, *თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, ტაბ. 21, სურ. 47.
[12] Артилаква (и др.), *Отчёт о полевой работе*, ტაბ. 91.
[13] პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 95, სურ. 106.
[14] ჩიკოიძე, *თელავი*, გვ. 29.
[15] მამაიაშვილი, *ჭერემი*, ტაბ. 54-55.
[16] ჯორბენაძე, *ერწო-თიანეთი*, გვ. 41, სურ. 4.

ქილებს აქვს ბრტყელი პირი, ცილინდრული ყელი და მომაღლო ტანი (ტაბ. X_{20}). ჭურჭელი აღმოჩნდა III დონის კუთვნილ N2 ორმოში. ანალოგიური ქილა ილმაზლოზე ადრეცაა აღმოჩენილი (N166).

სუფრის ჭურჭელში მრავალრიცხოვანია მოჩალისფროდ გამომწვარი დოქები, მრგვალი ან ტუჩიანი პირით. ზოგიერთს ყელზე შემოუყვება წიბო. შემკულია კოპებით, მორგვისეული ხაზებით ან ნაჭდევი სარტყლებით (ტაბ. XI_{1-15}). სუფრის ჭურჭელს ეკუთვნის მოჩალისფროდ გამომწვარი ყური ცხოველის (ცხვრის?) თავის გამოსახულებით (ტაბ. XI_{20}).

ცალკე გამოიყოფა შავად გამომწვარი ჭურჭლის ძირის ერთი ნატეხი, რომელზეც შტამპის მეშვეობით რელიეფური „ბორბალია“ გამოსახული (ტაბ. XI_{23}). ჭურჭელი შემკულობით თუ თიხის სტრუქტურით განსხვავდება ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმისგან. ჭურჭლის ძირების შემკობა „ბორბლის“ გამოსახულებით ძალზე დამახასიათებელია ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკისთვის.[1] ამგვარი ორნამენტით შემკული შავად გამომწვარი კერამიკა აღმოჩენილია დარიალის ხეობაშიც – ჩიმისა[2] და ლარსის სამარხებში, დარიალის ციხეზე და სხვ. მათი თარიღი ძირითადად VI-VIII სს-ით ისაზღვრება.[3] აღწერილი ბორბლისგამოსახულებიანი ჭურჭელი სავარაუდოდ, ჩრდილოკავკასიური ნაწარმი უნდა იყოს და ილმაზლოს ნასახლარზე სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შედეგად ჩანს მოხვედრილი.

ჯამები მცირერიცხოვანია, მოყრილი ან გაშლილი პირით, დაბალი კალთითა და ფართო ძირით (ტაბ. XI_{24-38}). შედარებით სრულადაა შემორჩენილი II დონის ნაგებობის იატაკზე აღმოჩენილი პატარა ჯამი, რომლის პირი შემკულია ნაჭდევებითა და კოპებით. ფსკერზე გამოყვანილია წრიული ჩაღრმავებები (ტაბ. XI_{36}).

სუფრის ჭურჭლიდან აღსანიშნავია N16 ორმოდან მომდინარე მოჩალისფროდ გამომწვარი პირგაშლილი ფართოძირიანი ჯამი, რომლის შიდაპირი წერნაქის ზოლებითაა მოხატული (ტაბ. XI_{30}). ზოგადად, ადრეული შუა საუკუნეების თიხის ჭურჭლისათვის მოხატვა არ არის დამახასიათებელი. სავარაუდოდ, ჯამი გვიანანტიკური ხანის მოხატული კერამიკის ტრადიციების გვიანდელი გამოძახილი შეიძლება იყოს.

არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება თიხის გამოუწვავი ხუფები. თიხის ნედლი გუნდა ეფარებოდა სამზარეულო თუ სუფრის ჭურჭლის პირებს. არტეფაქტების ქვედა მხარეს შემორჩენილია ჭურჭლის პირების ანაბეჭდი. სახურავებად თიხის ჭურჭლის ნატეხებიდან დამზადებული დისკოებიც ყოფილა გამოყენებული.

---

[1] Ловпаче, *Погребальный обряд*, ტაბ. 63-4, 6. 76-7, 9, 10, 12; Ковалевская, *Кавказ*, გვ. 126.
[2] აღნიშნული პუნქტი, საიდანაც წერილობითი წყაროების მიხედვით ქართული მიწები იწყებოდა, ვახუშტი ბაგრატიონთან არაერთხელ მოხსენიებულია როგორც – ჩიმი და არა ჩმი, როგორც მას ახლა უწოდებენ. შდრ. „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 357_{10}, 633_{22}, $642_{1,3,7,12}$, $643_{14,21}$, 648_{21}.
[3] Ковалевская, *Кавказ*, გვ. 126; წითლანაძე, *ხევის არქეოლოგიური*, გვ. 67, ტაბ. XXXVI.

ღარიანი კრამიტების ორიოდე ნიმუშია გამოვლენილი. შედარებით მეტია ბრტყელი კრამიტების ნატეხები (ტაბ. XI_{39-41}). ერთ მათგანს ეტყობა წერნაქით შეღებვის კვალი (ტაბ. XI_{39}). კრამიტებზე შემორჩენილია ცხვრისა თუ თხის ჩლიქების ანაბეჭდები. ზოგიერთს ხელოსნის თითების ანაბეჭდი ეტყობა. ილმაზლოს კრამიტები იმეორებს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ძეგლზე (ურბნისი, მცხეთა, რუსთავი, უჯარმა) აღმოჩენილი კრამიტების ფორმას.

მოჭიქული კერამიკიდან ორი ჯამია, სამი – სამარილე. ჯამის შიშველი კეცი სოსნისფერი და თეთრი ზოლებითაა შემკული. გადავლებული აქვს მწვანე ჭიქური (ტაბ. XI_{63}). მეორე ჯამის შიშველი კეცი მოხატულია სოსნისფერი და ანგობის თეთრი ზოლებით. გადავლებული აქვს კრიალა ჭიქური (ტაბ. XI_{64}). IX ს-ით დათარიღებული ანალოგიური ორნამენტის მქონე ჯამები აღმოჩენილია: თბილისში, უჯარმაში, რუსთავში, დმანისში,[1] უფლისციხეში[2] და სხვ.

სამარილეებიდან ერთი სოსნისფრად, ორი – ყვითლად და მწვანედაა მოჭიქული (ტაბ. X_{65-66}). სამარილეების თარიღი სხვა თანმხლები მოჭიქული კერამიკის მიხედვით IX ს-ით განისაზღვრება.

მინის ჭურჭელი წარმოდგენილია ყალიბში ჩამოსხმული ფიალისებრი სასმისების ნატეხებით. ჭურჭლის ტანის ქვედა ნაწილი ნახევარსფერულია, ძირი – მრგვალფოსოიანი. შემკულია მრგვალი, ოვალური ან ხუთკუთხა ფაცეტებით (ტაბ. XI_{51-58}). ფაცეტებიანი მინის ჭურჭლის იმპორტული ნიმუშები ჩვენში უკვე II-III და IV ს-ში გვხვდება – სოხტა, ზღუდერი, ჭერემი.[3] ადრეული შუა საუკუნეების მინის ნაწარმის არსებული კლასიფიკაციის თანახმად, ილმაზლოს ფაცეტებიანი სასმისები ყალიბში ჩამოსხმული ჭურჭლის I ტიპში ერთიანდება.[4] ილმაზლოს ფაცეტებიანი ჭურჭლის ანალოგები გვხვდება: ურბნისში,[5] უფლისციხეში,[6] მცხეთაში, თბილისში, თრელის ნასოფლარზე, რუსთავის ნაციხარსა და ნაქალაქარზე,[7] ბოლნისში,[8] ხოპისის ნამოსახლარზე,[9] ხორნაბუჯის მიდამოებში[10] და სხვ. მსგავსი ჭურჭელი ცნობილია: ჩრდილოეთ კავკასიის, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ძეგლებიდან, ირანიდან, ბი-

---

[1] მინიშვილი, *მოჭიქული ჭურჭელი*, გვ. 16.

[2] მინდორაშვილი, *უფლისციხე*, ტაბ. XV_{11}.

[3] Сланов, *Стеклянные сосуды*, გვ. 3-8; ნემსაძე, *ზღუდრის არქეოლოგიური*, გვ. 47; საგინაშვილი, *გვიანრომაული მინის ფიალა*, გვ. 69; მამაიაშვილი, *ჭერემი*, გვ. 32.

[4] შდრ. ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 13.

[5] ჭილაშვილი, *ურბნისი*, სურ. 53.

[6] მინდორაშვილი, *უფლისციხე*, გვ. 27, ტაბ. XVII_{25}.

[7] ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 13-14; ჩხატარაშვილი, *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი*, გვ. 83.

[8] ამირანაშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, ტაბ. XV; ჩხატარაშვილი, *მინის ნაწარმი*, გვ. 125.

[9] თუშიშვილი (და სხვა), *ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური*, გვ. 60-64.

[10] სინაურიძე, *ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური*, გვ. 75-76.

ზანტიიდან და სხვ.[1] რუსთავსა და თბილისში აღმოჩენილი ფაცეტებიანი სასმისები სტრატიგრაფიული მონაცემების, თანმხლები მასალისა თუ ანალოგების მიხედვით, ძირითადად VI-VIII სს-ით თარიღდება.[2]

განსხვავებული ტიპისაა მინის სასმისის ძირ-ქუსლი (ტაბ. XI_{49}). მსგავსი ფორმის სასმისები არსებული კლასიფიკაციით, თავისუფლად გამობერილი ჭურჭლის V ტიპის მე-2 ქვეტიპში ერთიანდება.[3] ანალოგიური სასმისები აღმოჩენილია: რუსთავში, დმანისში, ტირიტაკში (VIII-IX სს.), ნისაში (IX-X სს.), ჩიმის სამაროვნის 21-ე კატაკომბაში, ბაქოში და სხვ. რუსთავ-დმანურ ნიმუშებს პარალელური მასალების მიხედვით VIII-X სს-ით ათარიღებენ.[4] ილმაზლოს სასმისის თარიღიც ამავე პერიოდით შეიძლება განისაზღვროს.

სამაჯურებიდან ერთი ლურჯი მინისაა, სადა, მრგვალგანივკვეთიანი (ტაბ. XI_{48}). მეორე შავია, წმინდად გრეხილი (ტაბ. XI_{47}). მრგვალგანივკვეთიანი სადა სამაჯურები ფართოდაა გავრცელებული მინის სამაჯურების არსებობის მთელ მანძილზე IX ს-დან XIV ს-ის ჩათვლით.[5] ამგვარი სამაჯურები აღმოჩენილია VIII-IX სს-ით დათარიღებულ ორბეთის მინის საწარმოში,[6] თბილისში, შენაქოში.[7]

წმინდად გრეხილი სამაჯურებიც ხანგრძლივი დროის მანძილზე მზადდებოდა. ისინი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ორბეთის მინის სახელოსნოში.[8] მინის სამაჯურების დამზადების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად IX ს-ეს მიიჩნევენ.[9] მ. ჩხატარაშვილი გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ რუსთავში მინის სამაჯურები VI თუ არა VII ს-დან მაინც ჩნდება და ამ მოვლენას ქალაქის თავისებურებად მიიჩნევდა.[10] თუმცა, ის გარემოება, რომ სხვაგან, მათ შორის ურბნისში, რომლის განადგურების თარიღად VIII ს-ის 30-იანი წლებია მიჩნეული და განსაკუთრებით სამთავროს გვიანდელ (VII-VIII სს-ის) სამარხებში მინის სამაჯურების არარსებობა, ჯერჯერობით მაინც ანგარიშგასაწევი ფაქტია.[11]

ილმაზლოს მინის სამაჯურები უფრო IX ს-ის არტეფაქტებია. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ ისინი გამოვლენილია ნასახლარის ზედა – I დონეზე IX ს-ის მოჭიქულ ჯამებთან ერთად.

---

[1] ჩხატარაშვილი, *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი*, გვ. 84-85. ლიტ. იხ. იქვე.

[2] ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ.14-15.

[3] შდრ. ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 21-23.

[4] ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 23.

[5] დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ.105.

[6] უგრელიძე, *მინა*, გვ. 10.

[7] დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ.105.

[8] უგრელიძე, *მინა*, გვ.10; დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 110-111.

[9] დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 101.

[10] ჩხატარაშვილი, *მინის ათი ბეჭედი*, გვ. 61.

[11] დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 100.

ყურადღებას იქცევს თაბაშირის ორნამენტი, რომელიც შროშანის ყვავილების სტილიზებული გამოსახულებაა (2 ერთეული) (ტაბ. XI_{45}). ორნამენტი რაღაც გამოსახულების მოჩარჩოება უნდა იყოს. შროშანი, როგორც ყვავილი-ინსიგნია, გარკვეული პატივის ნიშანი, ფართოდ იყო გავრცელებული ირანულ კულტურაში. ჩვენში ეს სიმბოლო ირანიდან ჯერ კიდევ წინაქრისტიანულ ხანაში ვრცელდება.[1] შროშანის ორნამენტულ-სიმბოლური მოტივი ადგილობრივ ტრადიციებთან ასიმილირდა. მან განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა ქრისტიანულ ხელოვნებაში. შროშანი გამოისახებოდა: ჯვრებზე, სტელებზე, კაპიტელებზე. სხვადასხვა რელიეფებზე წარმოდგენილი საზოგადოების მაღალი წრის წევრებს ხშირად ხელში შროშანის ყვავილი უკავიათ, რაც მათ პრივილეგირებულ მდგომარეობას უსვამს ხაზს.[2] შროშანის გამოსახულებით შემკული ჯვრები, სტელები, კაპიტელები, რელიეფები, ხშირად გვხვდება ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: დამბლუტისწყლის ხეობის პატარა ეკლესია, კიზილ-ქილისა, ბალიჭი, ბუჩურაშენი (V-VI სს.), ბოლნისი (VI ს.),[3] ბაღჩალარი (VI-VII სს.),[4] ნაგზაურის სამონასტრო კომპლექსი (VI ს.),[5] დმანისი (VI ს.)[6] და სხვ.

განათხარ მასალაში საინტერესოა მარმარილოს ჯამი (ტაბ. XI_{44}). მარმარილოს ჯამი აღმოჩენილია ჭაბუკაურის (ნეკრესის) ბაზილიკაში. ნივთი IV-V სს-ით თარიღდება.[7] ჭაბუკაურის ჯამი ფორმით განსხვავდება ილმაზლოს ჯამისგან. უკანასკნელი ძეგლის დარღვეული კულტურული ფენიდან მომდინარეობს. იგი სავარაუდოდ V-VI სს-ის არტეფაქტია.

ხელსაფქვავები ბაზალტისაა (ტაბ. XI_{42-43}). ისინი ზოგადად VI-VIII სს-ით თარიღდება. ბაზალტისგანაა დამზადებული ქვევრის სარქველები. არტეფაქტებზე არსებული ნახვრეტი იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი ქვევრებს ყურძნის ტკბილის დუღილისას ეფარათ. ჭურჭლის სახურავებადაა გამოყენებული სხვადასხვა დიამეტრის მქონე რიყის მრგვალ-ბრტყელი ქვები. N14 ორმოში ამგვარი სახურავის 20-მდე ნიმუში აღმოჩნდა. ქვის ნივთებში მრავლადაა სალესავები და სანაყები.

ძვლის ნივთებიდან გვხვდება წვერწათლილი ირმის რქები (N995, 999). მსხვილფეხა საქონლის ლულოვანი ძვლისგანაა დამზადებული იარაღის ტარი, სამანჭვლე ნახვრეტით (N982).

[1] Мачабели, *Позднеантичная торевтика*, გვ. 112-114. ლიტ. იხ. იქვე.

[2] ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების*, გვ. 93; კახიანი (და სხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 68.

[3] ამირანაშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, სურ. 6, 8, 20, 21; ჩუბინაშვილი, *ქვემო ქართლის*, ტაბ. 4,5.

[4] ჯავახიშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, ტაბ. VI_{3}, XVI_{1-2}.

[5] კახიანი (და სხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 35-36.

[6] ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების*, გვ. 76-77, 81, 83-84, 92-94, ტაბ. XVI_{2-3}, XVII_{1-2}, XVIII_{1}, XXIII_{1}, XXXIV_{1}, XLVIII_{1-2}, LXVI_{2}, LXXIV_{1}, LXXV_{1}.

[7] ბახტაძე (და სხვა), *ნაქალაქარ ნეკრესის*, გვ. 69, ტაბ. III_{4}.

N5 ორმოში გამოვლინდა ბრინჯაოს საკინძი, შემკული მინის მილაკისებრი მძივით (ტაბ. XI_{50}). ანალოგიური საკინძები ცნობილია: სამთავროდან (VI ს-ის I ნახ.),[1] ქვემო ალევიდან (VI ს.),[2] მატანიდან (VI ს.),[3] რუსთავიდან (VI-VII სს.),[4] ვაშლაჯვარადან (VI-VII სს.).[5] პარალელური მასალების მიხედვით, საკინძი VI ს-ს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

N5 ორმოშია აღმოჩენილი სარდიონის ბეჭედიც. ბეჭდის რკალი ერთ ადგილას წაკვეთილია და ქმნის ბრტყელ ფარაკს (ტაბ. XI_{46}). ანალოგიური ფორმის ინტალიო და სადა ბეჭდები ცნობილია: სამთავროდან,[6] არმაზისხევიდან,[7] ქვემო ალევის VI ს-ის სამარხიდან,[8] ედისიდან (ჯავის მუნიციპალიტეტი).[9] ფორმის მიხედვით, მათ IV-V სს-ს მიაკუთვნებენ.[10] თუმცა, ამგვარი ბეჭდები ძირითადად V-VII სს-ის, ზოგჯერ კი VII-VIII ს-ის დასაწყისით დათარიღებულ სამარხებშიც გვხვდება.[11] ანალოგიური ბეჭედი გამოვლენილია ივრის ხეობაში, ჯიჯეთის VI-VII სს-ის სამაროვანზე.[12] ილმაზლოს ბეჭედი ყველაზე მეტად ემსგავსება რუსთავის VI-VIII სს-ის სამაროვნებზე მიკვლეულ აქატისა და სარდიონის ბეჭდებს.[13] სავარაუდოდ, ბეჭდის თარიღი VI-VII სს-ით უნდა განისაზღვროს.

როგორც ვნახეთ, ადრეული შუა საუკუნეების კულტურულ ფენაში გამოვლენილი მასალა ძირითადად V-VIII სს-ით თარიღდება. IX ს-ეს განეკუთვნება ზედა I დონიდან მომდინარე მოჭიქული კერამიკის ნიმუშები. გათხრებისას არ გამოვლენილა X და შემდგომი საუკუნეების მასალა, რაც გვაძლევს საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ ნასახლარი IX ს-ის შემდგომ აღარ ფუნქციონირებდა.

განათხარი მასალა მნიშვნელოვანი წყაროა ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის ამ კუთხის სამეურნეო სახის წარმოსადგენად. ირკვევა, რომ მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგი იყო მარცვლეული კულტურების მოყვანა, რაზედაც მიუთითებს ნაგებობებში გამართული ორმოები. მათ უმეტესობას მარცვლეულის შესანახად იყენებდნენ. მარცვლეული კულტურების წარმოება-მოხმარების სათანადო

[1] აფხაზავა, *ადრეული შუა საუკუნეების*, ტაბ. XV_{17}.
[2] აფხაზავა, *ქვემო ალევი*, ტაბ. XXXII_{76}.
[3] Рамишвили, *Исследование*, სურ. 6_{1-2}.
[4] Иващенко, *Руставский могильник*, გვ. 71-86, ტაბ. XXVIII_{4}.
[5] ნიკოლაიშვილი, *ვაშლაჯვარის სამაროვანი*, ტაბ. $XVI_{33,51}$.
[6] რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 41, ტაბ. $XIII_{17,50,83}$, XV_{9}.
[7] აფაქიძე (და სხვა), *არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, ტაბ. XV_{15}.
[8] აფხაზავა, *ქვემო ალევი*, გვ. 29, 110, ტაბ. XVIII_{38}, XXXV_{20}.
[9] Дзаттиаты, *Раннесредневековый могильник*, ნახ. 210.
[10] რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 41.
[11] რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 100, 126-127; აფხაზავა, *ადრეული შუა საუკუნეების*, ტაბ. XXXV_{34}, XXXVIII_{56}, XLIII_{4}.
[12] ჯორბენაძე, *ერწო-თიანეთი*, გვ. 77, ტაბ. XVIII, 332.
[13] პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 90, 97-98.

დონეზე მიუთითებს ქვის ხელსაფქვავები, საზეგველები თუ სასრეს-სანაყე-ბი, თიხის კეცები.

გათხებისას აღებული პალეოეთნობოტანიკური და პალინოლოგიური ნიმუშების კვლევამ მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების შესაძლებლობა მოგვცა (ნ. რუსიშვილი, მ. ჭიჭინაძე). ნიადაგის ნიმუშებში კულტურული მცენარეებიდან გამოვლენილია ხორბლის ორი სახეობა, კილიანმარცვლიანი ქერი, ფეტვი, ვაზი, სელი, ბარდა, ოსპი, უგრეხელი, ცერცვი და ატამი.

იდენტიფიცირებულია ხორბლის ორი სახეობა: შიშველმარცვლიანი ხორბალი (*Triticum aestivum-durum)* და კულტურული ორმარცვალა (*Triticum dicoccum Schrank ex. Schubl)*. რბილი ხორბალი (*Triticum aestivum L.*) მიეკუთვნება ჰექსაპლოიდურ შიშველმარცვლიან (2n=42) სახეობას. კულტურული ორმარცვალა მხოლოდ ერთ ნიმუშში გამოვლინდა. მასალის სიმცირის გამო, ძნელია მსჯელობა რბილი ხორბლის და ორმარცვალას დამოუკიდებელი ნათესების შესახებ. შესაძლოა ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსებობდა როგორც რბილი ხორბლის ასევე ორმარცვალას დამოუკიდებელი ნათესები. რბილ ხორბალს უფრო მაღალი ცხობითი ღირებულება აქვს, ხოლო ორმარცვალა უკეთესია საკორკოტედ. პალინოლოგიურმა კვლევებმა ნიადაგის სინჯებში ხორბლის როგორც ცალკეული, ისე გუნდებად შეკრული მტვრის მარცვლები გამოავლინა.

კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare L.*) ნაპოვნია სამ ნიმუშში. N8 ორმოში ქერის მტვრის მარცვლებიც აღმოჩნდა. ქერის ფქვილს არ გააჩნია მაღალი ცხობითი ღირებულება. მისგან გამომცხვარი პური მტვრევადია და არ ახასიათებს ფორიანობა. პურის გამოსაცხობად ადამიანი უფრო ქერის და ხორბლის ნარევს იყენებდა. კილიანმარცვლიანი ქერი ფართოდ გამოიყენება, როგორც ლუდის წარმოებაში, ასევე ცხოველების გამოსაკვებად. ქერს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ცხენების და ხარების საკვებ რაციონში.

ილმაზლოს ნამოსახლარზე კულტურული ფეტვი (*Panicum miliaceum L.*) შედარებით მეტი სიხშირით და ასევე შედარებით მეტი რაოდენობით გვხვდება. პარკოსანი მცენარეებიდან იდენტიფიცირებულია ბარდა (*Pisum sativum L.*), ოსპი (*Lens culinaris Medik*), ცერცვი (*Vicia faba L.*) და უგრეხელი (*Vicia erilia Willd)*. მათ დიდი ადგილი ეკავათ ძველი სამყაროს მოსახლეობის საკვებ რაციონში. ამჟამად ისინი ჩანაცვლებულია ლობიოს ამერიკული ფორმებით. პარკოსანი მცენარეების ნარევი ნაპოვნია კულტურული ფენის II დონეზე გამოვლენილ ქოთანში. პარკოსნები წარმოადგენენ მცენარეული ცილის მნიშვნელოვან წყაროს. აღმოჩენილ პარკოსნების ნარევში დომინირებს ბარდის თესლი, ხოლო ცერცვი, ოსპი და უგრეხელი შენარევის სახით გვხვდება.

საინტერესოა აღნიშნულ ნარევში სელის თესლის მნიშვნელოვანი რაოდენობით დაფიქსირება. კულტურული სელი (*Linum usitatissimum* L.) ასევე ნაპოვნია N7 ორმოს ფსკერიდან აღებულ ნიმუშში. სელის, როგორც

საზეთე, ისე საბოჭკოვე ფორმებს საქართველოს აგრიკულტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი სელი კულტურულ სახეობას მიეკუთვნება და შესაძლოა ამ კულტურის ნათესები ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსებობდა. პარკოსან მცენარეებთან ერთად სელის თესლის მნიშვნელოვანი რაოდენობით დაფიქსირება ასევე შესაძლებელია უკავშირდებოდეს კერძის მომზადების გარკვეულ წესს, სადაც გამოყენებული იყო სელის საზეთე ფორმა.

პალინოლოგიური კვლევებით ნიადაგის სინჯებში ქსოვილის ბოჭკოებიდან სელი და ბამბაა დაფიქსირებული. სელის მტვრის მარცვლებია მიკვლეული ქვევრშიც. სელის ბოჭკოებისა და ერთეული კანაფის ბოჭკოს ნაშთები აღმოჩნდა ალიზის აგურებში. საკვლევ ნიმუშებში სელის, ბამბისა და კანაფის ბოჭკოების აღმოჩენით ირკვევა, რომ ილმაზლოს მოსახლეობა სელისა და კანაფის ქსოვილს ფართოდ მოიხმარდა.

ამრიგად, არქეობოტანიკური მასალის მიხედვით, ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის მოსახლეობის საკვებ რაციონში არსებობდა მარცვლოვნების რამდენიმე სახეობა – ხორბალი, ქერი, ფეტვი. აგრეთვე პარკოსანი მცენარეები – ბარდა, ცერცვი, ოსპი, უგრეხელი. შესაბამისად, უნდა ვიგულისხმოთ მათი ადგილობრივი წარმოებაც. გარდა პარკოსნებისა, მოსახლეობას მოჰყავდა ბამბა.

მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის მნიშვნელოვანი დარგია მევენახეობა-მეღვინეობა. გათხრებისას მიკვლეული ქვევრები იმაზე მეტყველებს, რომ ქვემო ქართლის ამ ნაწილში, სადაც მევენახეობა-მეღვინეობის კულტურა სადღეისოდ დავიწყებულია, ადრეული შუა საუკუნეებისთვის სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო.

ქვემო ქართლის ამ რეგიონის მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია პალეობოტანიკური კვლევებიც. კულტურული ფენის IV დონის ნაგებობის იატაკზე ვაზის შვიდი წიპწა გამოვლინდა. მასალა არ იძლევა საშუალებას უფრო სიღრმისეული კვლევისათვის. მხოლოდ ის შეიძლება აღინიშნოს, რომ მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, წიპწები მიეკუთვნება ვაზის კულტურულ სახეობას – *Vitis vinifera L.*

პალეობოტანიკურ კვლევებთან ერთად ამ რეგიონში ვაზის კულტურის მაღალ დონეზე მეტყველებს პალინოლოგიური ძიებანი, რომლის შედეგად ორმოებიდან და ქვევრიდან აღებულ სინჯებში ვაზის მტვერი გამოვლინდა.

ატმის (*Prunus persica L.*) კურკის აღმოჩენა N14 ორმოში იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობა მებაღეობითაც იყო დაკავებული. ატმის კურკა გამოვლენილია ძალისას გვიანანტიკური ხანის ძეგლზე. XII-XIII სს-ით თარიღდება ჯოხთანისხევის (გლდანის) ნასოფლარი, სადაც ასევე ატმის კურკაა აღმოჩენილი.[1] გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ჩვენში ატმის კულტურას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ხოლო V-VI სს-ის ქვემო ქართლში, მებაღე-

[1] მურვანიძე, მინდორაშვილი, *ჯოხთანისხევის ნასოფლარი*, გვ. 39-61.

ობის ამ დარგის არსებობა უკვე ფაქტობრივი მონაცემებით დასტურდება. საინტერესოა, რომ ნიადაგის ერთ-ერთ სინჯში კაკლის მტვერიც დადასტურდა.

როცა ქვემო ქართლის ამ კუთხის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ ვსაუბრობთ, უნდა გავიხსენოთ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობაც, რომელიც გარკვეულწილად ავსებს არქეოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური კვლევის შედეგებს. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით – ქვემო ქართლში ხარობდა: ვენახი, ლეღვი, ბროწეული, ხილი, ბრინჯი, ბამბა. კანაფი კი „უმუშაკოდ“ მოდიოდა.[1]

გათხრებისას აღმოჩენილი წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის მრავალრიცხოვანი ძვლები, თიხის სადღვებლები, ბადიები (სარძევე ჭურჭელი), იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობას საქონლის საკმაო რაოდენობა ჰყოლია და მათი სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი დარგი მესაქონლეობა იყო. საკითხში უფრო მეტი სიცხადე შეიტანა ზოოარქეოლოგიურმა კვლევამ (ნ. ვანიშვილი). ოსტეოლოგიურ კოლექციაში განისაზღვრა 307 ძვალი. ძვლოვანი მასალა ხერხემლიან ცხოველთა ცხრა ტაქსონს ეკუთვნის: ცხვარი ან თხა (*Ovis/Capra)*; ძროხა (*Bos taurus)*; ღორი (*Sus scrofa)*; ცხენი (*Equus caballus)*; კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus)*; კურდღელი (*Lepus europaeus)*; თახვი (*Castor fiber)*; გაზელა (*Gazella subgutturosa)* და მტკნარი წყლის კუ (*Emys orbicularis)*. მასალის ძირითადი ნაწილი – 95,44% შინაურ ცხოველებს ეკუთვნის, გარეული ცხოველები ძვლოვანი ნაშთების 4,56%-ით არის წარმოდგენილი.

ინდივიდების მინიმალური რაოდენიობის თვალსაზრისით დომინირებს წრილფეხა რქოსანი პირუტყვი. ძვლოვანი მასალის რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი უმნიშვნელოდ აღემატება ძროხის ნაშთების რაოდენობას (*Ovis/Capra* – 38,76%, *Bos taurus* 37,79%), მაგრამ ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი (41,18%) თითქმის ორჯერ აღემატება ძროხის (23,53%) ინდივიდების მინიმალურ რაოდენობას. ღორის იდენტიფიცირებული ძვლოვანი ნაშთები ორჯერ ნაკლებია (17,92%) რქოსანი პირუტყვის მასალასთან შედარებით, თუმცა ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (21,57%) ღორი უმნიშვნელოდ ნაკლებია ძროხის მინიმალური ინდივიდების რაოდენობაზე.

გარეულ ტაქსონებს შორის მასალის რაოდენობით ჭარბობს კეთილშობილი ირემი, რომელიც მხოლოდ ორ ინდივიდს ეკუთვნის. ფაუნის სხვა წარმომადგენლები მცირე რაოდენობის მასალით (NISP) და ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (MNI) არიან წარმოდგენილი: ცხენი NISP – 0,98%, MNI – 1,96%; გაზელა, კურდღელი, თახვი და მტკნარი წყლის კუ NISP – 0,33%, MNI – 1,96%.

ჩატარებული ზოოარქეოლოგიური კვლევის შედეგები ვერ იქნება უნივერსალური ქვემო ქართლის ვრცელი რეგიონისთვის, თუმცა საკვლევ ტერიტრიაზე ადრეულ შუა საუკუნეებში მცხოვრები მოსახლეობის ისეთი

[1] „ქართლის ცხოვრება“, გვ. $328_{22\text{-}24}$; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 9-10.

სამეურნეო საქმიანობის შესწავლისათვის, როგორიცაა მესაქონლეობა, ძალზე საყურადღებოა. ირკვევა, რომ აღნიშნული პერიოდისთვის რეგიონის ამ მხარის მოსახლეობა ზემოთ უკვე მითითებულ სხვადასხვა სამეურნეო დარგებთან (მემინდვრეობა, მებოსტნეობა, მებაღეობა, მევენახეობა-მეღვინეობა და სხვ.) ერთად მესაქონლეობას უპირატესად კი წვრილფეხა რქოსანი საქონლის (ცხვარი-თხა) მოშენებას მისდევდა. მესაქონლეობაში, შედარებით, ნაკლები ხვედრითი წონა ჰქონდა მსხვილფეხა პირუტყვს, კიდევ უფრო ნაკლები – ღორს.

გარეული ცხოველების ძვლების პროცენტული მაჩვენებელი მცირეა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობის მოთხოვნილება ხორცზე უპირატესად შინაური საქონლით კმაყოფილდებოდა.

ხელოსნობისა და შინამრეწველობის სხვადასხვა დარგის შესახებ ნაკლები მასალა მოგვეპოვება. თიხის კვირისტავები საფეიქრო საქმეს უკავშირდება, რქის სახვრეტები – ტყავის დამუშავებას (ტაბ. $XI_{59\text{-}62}$). ამ საქმიანობისთვის საჭირო ნედლეული, როგორც არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით ჩანს, მატყლის, ბამბის, სელისა თუ ტყავის სახით, ადგილზე არსებულა. საფიქრებელია, რომ შინამრეწველობის ეს ორივე დარგი ძირითადად საოჯახო მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა.

როდის ან ვის მიერ განადგურდა ილმაზლოს ნამოსახლარი? ამ ვრცელი დასახლების აოხრება სავარაუდოდ არაბთა შემოსევებს შეიძლება დავუკავშიროთ. როგორც ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, ილმაზლოს ნამოსახლარზე არ ჩანს XI ს-ის და უფრო მოგვიანო ხანის არქეოლოგიური მასალა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ XI ს-ში ნამოსახლარი (ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი) უკვე განადგურებულია. IX-X სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილი ჰქონდა არაბთა ორ დიდ ლაშქრობას, რომელთა მარშრუტები სწორედ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთზე გადიოდა. ამდენად, დასახლების განადგურება დიდი ალბათობით არაბთა შემოსევებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

852-854 წლებში ხალიფა მუთავაქილის სარდალი ბუღა თურქი სახალიფოსგან განდგომილი თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ-ისმაილის დასასჯელად სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრა. თუ ბუღა თურქის ლაშქრობის მარშრუტს მივადევნებთ თვალს, ვნახავთ, რომ როგორც ქვეყანაში შემოსვლისას, ისე ქვეყნიდან გასვლისას, არაბებს ხუნანიდან ვიდრე ტფილისამდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ არსებული ის გზა გამოუყენებიათ, სადაც ილამაზლოს ნამოსახლარია განლაგებული.[1]

რაც შეეხება აზერბაიჯანის ამირა აბულ-კასიმის ქართლში 914 წლის ლაშქრობას, ამ შემოსევის მარშრუტიც ტფილისამდე მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა.[2]

---

[1] *საქართველოს ისტორიის*, გვ.11.
[2] *საქართველოს ისტორიის*, გვ.12.

ამდენად, IX-X სს-ში როგორც ბუღა თურქის, ისე აბულ-კასიმის ლაშქრობები არსებითად ერთი მიმართულებით – მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ განხორციელდა. ამ გზაზე არსებული ილმაზლოს დიდი დასახლების განადგურება აღნიშნული ლაშქრობებიდან ერთ-ერთს, სავარაუდოდ უფრო აბულ-კასიმის 914 წლის შემოსევას შეიძლება დავუკავშიროთ.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, *ლოჭინის ნასოფლარის* – აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ., *ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები*, სსმმ, ტ. XIII-ბ, 1962, გვ. 197-206
(**Abramishvili, Chilashvili, *Lochini Ancient Village*** – Abramishvili R., Chilashvili L., *Archaeological Excavations of Lochini Settlement*, "Bulletin of the Georgian State Museum", Vol. 13-B, 1962, pp. 197-206).

ამირანაშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის* – ამირანაშვილი ჯ., *ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები*, თბილისი, 1968
(**Amiranashvili, *The Early Feudal*** – Amranashvili J., *The Early Feudal Period Georgian Architctural Sites and Relief Sculptures*, Tbilisi, 1968).

აფაქიძე (და სხვა), *არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები* – აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., *არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, *მცხეთა* I, თბილისი, 1955
(**Apakidze A. [et al.], *Armaziskhevi Archaeological Sites*** – Apakidze A., Gobejishvili G., Kalandadze Al., Lomtatidze G., *Armaziskhevi Archaeological Sites*, *Mtskheta* 1, Tbilisi, 1955).

აფაქიძე (და სხვა), *დიდი მცხეთა* – აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ., ხეცურიანი ლ., *დიდი მცხეთა*, 1981. *საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები*, *მცხეთა* IX, თბილისი, 1989, გვ. 40-76
(**Apakidze [et al.], *The Greater Mtskheta*** – Apakidze A., Nikolaishvili V., Sikharulidze A., Bibiluri T., Giunashvili G., Iremashvili Sh., Manjgaladze G., Sadradze V., Khetsuriani L., *The Greater Mtskheta*, 1981, *The Results of the Field Archaeological Researches, Mtskheta*, Vol. 9, Tbilisi, 1989, pp. 40-76).

აფხაზავა, *ადრეული შუა საუკუნეების* – აფხაზავა ნ., *ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა*, თბილისი, 1979
(**Apkhazava, *The Early Medieval*** – Apkhazava N., *The Early Medieval Period East Georgian Material Culture*, Tbilisi, 1979).

აფხაზავა, *ქვემო ალევი* – აფხაზავა ნ., *ქვემო ალევი ადრეულ შუა საუკუნეებში*, თბილისი, 1988
(**Apkhazava, *Lower Alevi*** – Apkhazava N., *Lower Alevi Village in the Early Medieval Period*, Tbilisi, 1988).
ბახტაძე (და სხვა), *ნაქალაქარ ნეკრესის* – **ბახტაძე ნ., მამიაშვილი ვ., გაბეხაძე ბ., ჩხვიმიანი ჯ.,** *ნაქალაქარ ნეკრესის უძველესი ქრისტიანული ტაძრები*, თბილისი, 2020
(**Bakhtadze [et al.], *Nekresi Settlement*** – Bakhtadze N., Mamiashvili V., Gabekhadze B., Chkhvimiani J., *Early Christian Temples of the Nekresi Settlement*, Tbilisi, 2020).
ბერძენიშვილი, *ნარკვევები* – ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი*, თბილისი, 1979
(**Berdzenishvili, *Studies*** – Berdzenshvili D., *Studies on Georgia's Historical Geography, Lower Kartli*, Tbilisi, 1979).
ბოხოჩაძე, *მევენახეობა-მეღვინეობა* – ბოხოჩაძე ა., *მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით*, თბილისი, 1963
(**Bokhochadze, *Viticulture and Winemaking*** – Bokhochadze A., *Viticulture and Winemaking in Ancient Georgia Based on Archaeological Evidence*, Tbilisi, 1963).
გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები* – გოგოჭური გ., *ანტიკური ხანის მასალები მარნეულის მუნიციპალიტეტიდან*, „იბერია-კოლხეთი“, 15, 2019, გვ. 107-141
(**Gogochuri, *Classical Period Materials*** – Gogochuri G., *Classical Period Materials from Marneuli Municipality*, "Iberia-Colchis", 15, 2019, pp. 107-141).
გოგოჭური, ბერძენიშვილი, *ტახის/ღორის კულტი* – გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ირ., *ტახის/ღორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში*, სემმ, ტ. 50-ბ, 2014, გვ. 10-37
(**Gogochuri, Berdzenishvili, *The Cult of Wild Boar/Swine*** – Gogochuri G., Berdzenishvili Ir., *The Cult of Wild Boar/Swine in Archaeology and Ethno Culture*, "Bulletin of the Georgian National Museum", Vol. 50-B, 2014, pp. 10-37).
გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები* – გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ., *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები მარნეულის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე*, სემმ, ტ. IV, 49-ბ, 2013, გვ. 18-66
(**Gogochuri, Kalandadze, *Significant Discoveries*** – Gogochuri, Kalandadze, *Significant Discoveries on the Territory of Marneuli Municipality*, "Bulletin of the Georgian National Museum", Vol. 4, 49-B, 2013, pp. 18-66).
გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, *თბილისის მატერიალური კულტურის* – გძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო., *თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, თბილისი, 1961
(**Gdzelishvili, Tkeshelashvili, *Tbilisi Material Culture*** – Gdzelishvili I., Tkeshelashvili O., *Tbilisi Sites of Material Culture*, Tbilisi, 1961).

დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები* – დოლაბერიძე რ., *საქართველოს მინის სამაჯურები*, სსმმ, ტ. XXVIII-ბ, 1969, გვ. 98-115
(**Dolaberidze, *Glass Bracelets in Georgia*** – Dolaberidze R., *Glass Bracelets in Georgia*, "Bulletin of the Georgian State Museum", Vol. 28-B, 1969, pp. 98-115).
თუშიშვილი (და სხვა), *ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური* – თუშიშვილი ნ., ამირანაშვილი ჯ., ბერძენიშვილი დ., თოდრია თ., მირცხულავა გ., *ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები*, „საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს", თბილისი, 1974, გვ. 60-64
(**Tushishvili [et al.], *The Algeti River Gorge Archaeological*** – Tushishvili N., Amiranashvili J., Berdzenishvili D., Todria T., Mirtskhulava G., *The Main Results of the Algeti River Gorge Archaeological Expedition*, In: "Field Archaeological Researches in 1973", Tbilisi, 1974, pp. 60-64).
კახიანი (და სხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი* – კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ღლიღვაშვილი ე., პატარიძე ნ., *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, თბილისი, 2012
(**Kakhiani [et al.], *The Early Christian Church Complex*** – Kakhiani K., Chanishvili G., Kopaliani J., Machabeli K., Aleksidze Z., Ghlighvashvili E., Pataridze N., *The Early Christian Church Complex at Dmanisi Town*, Tbilisi, 2012).
მამაიაშვილი, *ჭერემი* – მამაიაშვილი ნ., *ქალაქი ჭერემი*, თბილისი, 2004
(**Mamaiashvili, *Cheremi*** – Mamaiashvili N., *Cheremi Town*, Tbilisi, 2004).
მინდორაშვილი, *უფლისციხე* – მინდორაშვილი დ., *უფლისციხე შუა საუკუნეებში*, თბილისი, 2024
(**Mindorashvili, *Uplistsikhe*** – Mindorashvili D., *Uplistsikhe in the Medieval Period*, Tbilisi, 2024).
მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი* – მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., *არქეოლოგიური ძიებანი მარნეულის მუნიციპალიტეტში*, „კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები", თბილისი, 2021, გვ. 203-227
(**Mindorashvili, Murvanidze, Gogochuri, *Archaeological Researches*** – Mindorashvili D., Murvanidze B., Gogochuri G., *Archaeological Researches in Marneuli Municipality*, In: "Issues of the Caucasian Archaeology", Tbilisi, 2021, pp. 203-227).
მურვანიძე, მინდორაშვილი, *ჯოხთანისხევის ნასოფლარი* – მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., *ჯოხთანისხევის ნასოფლარი*, სემმ, ტ. IX, 54-ბ, 2020, გვ. 39-61
(**Murvanidze, Mindorashvili, *Jokhtaniskhevi Rural Settlement*** – Murvanidze B., Mindorashvili D., *Jokhtaniskhevi Settlement*, "Bulletin of the Georgian National Museum", Vol. 9 (54-B), 2020, pp. 39-61).
მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული* – მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარი-*

ში, „2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული“, თბილისი, 2021, გვ. 50-65
(**Murvanidze, Gogochuri, Mindorashvili, *Archaeological Excavations in Lower Kartli in 2020*** – Murvanidze B., Gogochuri G., Mindorashvili D., *A Brief Report on the Results of Archaeological Excavations Carried Out in Lower Kartli in 2020*, In: "A Collection of Short Reports on Archaeological Excavations in 2020", Tbilisi, 2021, pp. 50-65).

მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, ელოშვილი, *ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები* – მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ., *ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ქვემო ქართლში*, „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 5, 2024, გვ. 351-374
(**Murvanidze, Mindorashvili, Gogochuri, Eloshvili, *Recent Archaeological Discoveries*** – Murvanidze B., Mindorashvili D., Gogochuri G., Eloshvili M., *Recent Archaeological Discoveries in Lower Kartli*, "Chronos: Journal of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology", 5, 2024, pp. 351-374).

მიწიშვილი, *მოჭიქული ჭურჭელი* – მიწიშვილი მ., *მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში*, თბილისი, 1969
(**Mitsishvili, *Glazed Ware*** – Mitsishvili M., *Glazed Ware in Ancient Georgia*, Tbilisi, 1969).

ნარიმანიშვილი, *ნაქალაქარი ძალისა* – ნარიმანიშვილი გ., *ნაქალაქარი ძალისა (მასალები საქართველო-ირანის ურთიერთობისთვის ახ. წ. III-IV საუკუნეებში)*, „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 3, 2022, გვ. 241-267
(**Narimanishvili, *Dzalisa Settlement*** – Narimanashvili G., *Dzalisa Settlement [Materials for the Study of Georgian-Iranian Relations in the 3rd-4th Centuries AD]*, "Chronos: Journal of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology", 3, 2022, pp. 241-267).

ნემსაძე, *ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის* – ნემსაძე გ., *ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1965 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები*, სსმაე, ტ. I, 1969, გვ. 45-56
(**Nemsadze, *Zghuderi Archaeological Expedition*** – Nemsadze G., *The Results of Zghuderi Archaeological Expedition Carried Out in 1964-5*, "Archaeological Expeditions of the Georgian State Museum", Vol. 1, 1969, pp. 45-56).

ნიკოლაიშვილი, *ვაშლაჯვარის სამაროვანი* – ნიკოლაიშვილი ვ., *ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარის მიხედვით)*, „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, კრ. 1, თბილისი, 1978, გვ. 63-77
(**Nikolaishvili, *Vashlajvari Cemetery*** – Nikolaishvili V., *Vashlajvari Cemetery [According to the Excavations in 1972]*, "Issues of Georgian Archaeology", Vol. 1, Tbilisi, 1978, pp. 63-77).

ნიკოლაიშვილი (და სხვა), *ბელტისციხე* – ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., დიღმელაშვილი ქ., პაპიძე ი., პაპიძე მ., *ბელტისციხე-ბებრისციხე*, თბილისი, 2009
(**Nikolaishvili [et al.], *Beltitsikhe*** – Nikolaishvili V., Sikharulidze A., Dighmelashvili K., Papidze I., Papidze M., *Beltistsikhe-Bebristsikhe*, Tbilisi, 2009).
პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი* – პაჭიკაშვილი ნ., *ძველი რუსთავი*, თბილისი, 2014
(**Pachikashvili, *Ancient Rustavi*** – Pachikashvili N., *Ancient Rustavi*, Tbilisi, 2014).
რამიშვილი, *სასანური გემები* – რამიშვილი ქ., *სასანური გემები საქართველოში*, თბილისი, 1979
(**Ramishvili, *Sassanian Gems*** – Ramishvili K., *Sassanian Gems in Georgia*, Tbilisi, 1979).
საგინაშვილი, *გვიანრომაული მინის ფიალა* – საგინაშვილი მ., *გვიანრომაული მინის ფიალა ჭერემიდან*, „ძიებანი“, 2, 1998, გვ. 68-71
(**Saginashvili, *The Late Roman Glass Vial*** – Saginashvili M., *The Late Roman Glass Vial From Cheremi*, "Dziebani" ["Studies"], 2, 1998, pp. 68-71).
საქართველოს ისტორიის ატლასი – *საქართველოს ისტორიის ატლასი*, მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, მთავარი რედაქტორი: აკად. დ. მუსხელიშვილი, თბილისი, 2016
(***Historical Atlas of Georgia*** – *Historical Atlas of Georgia*, Second, expanded and revised edition, General editor: Acad. D. Muskhelishvili, Tbilisi, 2016).
სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს* – სინაურიძე მ., *აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა*, „მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, ტ. I, თბილისი, 1966
(**Sinauridze, *East Georgian*** – Sinauridze M., *The Early Feudal Period East Georgian Pottery*, "Studies on the History of Georgian Material Culture", Vol. 1, Tbilisi, 1966).
სინაურიძე, *ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური* – სინაურიძე მ., *ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები*, სსმმ, ტ. XXV-ბ, 1968, გვ. 47-86
(**Sinauridze, *Qiziki 1938-9 Expedition*** – Sinauridze M., *Materials from the 1938-1939 Kiziki Archaeological Expedition*, "Bulletin of the Georgian State Museum", Vol. 25-B, 1968, pp. 47-86).
უგრელიძე, *მინა* – უგრელიძე ნ., *მინა ძველ საქართველოში*, თბილისი, 1961.
(**Ugrelidze, *Glass*** – Ugrelidze N., *Glass in Ancient Georgia*, Tbilisi, 1961).
„ქართლის ცხოვრება“ – „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი, 1973
(**"The Life of Kartli"** – "The Life of Kartli", Text established according to all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Vol. 4, Tbilisi, 1973).

ჩიკოიძე, *თელავი* – ჩიკოიძე ც., *ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)*, თბილისი, 1979
(**Chikoidze, *Telavi*** – Chikoidze Ts., *The Town of Telavi [A Historical-Archaeological Study*], Tbilisi, 1979).
ჩუბინაშვილი, *ქვემო ქართლის* – ჩუბინაშვილი ნ., *ქვემო ქართლის სტელაჯვრები*, ძმ, 30, 1972, გვ. 34-49
(**Chubinashvili, *Lower Kartlian*** – Chubinashvili N., *Stela-Crosses of Kvemo Kartli*, "Dzeglis Megobari", 30, 1972, pp. 34-49).
ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი* – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში*, თბილისი, 1978
(**Chkhatarashvili, *Glass Wares*** – Chkhatarashvili M., *Glass Wares in the Medieval Georgia*, Tbilisi, 1978).
ჩხატარაშვილი, *მინის ნაწარმი* – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ნაწარმი ლამაზი გორიდან*, ფსაძ, ტ. IV, 1982, გვ. 123-137
(**Chkhatarashvili, *Glass Product*** – Chkhatarashvili M., *Glass Product Coming From Lamazi [Nice] Gora*, "Archaeological Sites in Feudal-Period Georgia", Vol. 4, 1982, pp. 123-137).
ჩხატარაშვილი, *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი* – ჩხატარაშვილი მ., *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი მინის ნაწარმი (1958-1964)*, ფსაძ, ტ. V, 1987, გვ. 78-97
(**Chkhatarashvili, *Glass Wares from Mtskheta Swetitskhoveli Cathedral*** – Chkhatarashvili M., *Glass Wares Uncovered at Mtskheta Swetitskhoveli Cathedral [1958-64]*, "Archaeological Sites in Feudal-Period Georgia", Vol. 5, 1987, pp. 78-97).
ჩხატარაშვილი, *მინის ათი ბეჭედი* – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ათი ბეჭედი რუსთავიდან*, „საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები", ტ. 2, თბილისი, 2008, გვ. 55-69
(**Chkhatarashvili, *Ten Glass Finger rings*** – Chkhatarashvili M., *Ten Glass Finger Rings Found in Rustavi*, "The Medieval Period Archaeological Sites in Georgia", Vol. 2, Tbilisi, 2008, pp. 55-69).
წითლანაძე, *ხევის არქეოლოგიური ძეგლები* – წითლანაძე ლ., *ხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, II (*მასალის პუბლიკაცია)*, თბილისი, 2004
(**Tsitlanadze, *Archaeological Sites of Khevi*** – Tsitlanadze L., *Archaeological Sites of Khevi*, II (*published artifacts*), Tbilisi, 2004.
ჭილაშვილი, *ურბნისი* – ჭილაშვილი ლ., *ნაქალაქარი ურბნისი*, თბილისი, 1964
(**Chilashvili, *Urbnisi*** – Chilashvili L., *Urbnisi Ancient Town*, Tbilisi, 1964).
ჯავახიშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის* – ჯავახიშვილი გ., *ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები*, თბილისი, 1998
(**Javakhishvili, *The Early Feudal Period*** – Javakhishvili G., *The Early Feudal Period Georgian Stelae*, Tbilisi, 1998).

ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების* – ჯაფარიძე ვ., *ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან*, თბილისი, 1982
(**Japaridze, *The Early Medieval*** – Japaridze V., *The Early Medieval Archaeological Sites in Lower Kartli*, Tbilisi, 1982).
ჯორბენაძე, *ერწო-თიანეთი* – ჯორბენაძე ბ., *ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში*, თბილისი, 1982
(**Jorbenadze, *Ertso-Tianeti*** – Jorbenadze B., *Ertso-Tianeti in the Medieval Period*, Tbilisi, 1982).
Апакидзе, Николайшвили (и др.), *Мцхетская экспедиция* – Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Нариманишвили Г. Н., Давлианидзе Р. В., Садрадзе В. Г., Хецуриани Д. Г., Мелитаури К. Н., Иремашвили Ш. А., Нанеишвили А. И., *Мцхетская экспедиция*, ПАИ в 1987 г., Тбилиси, 1995, გვ. 83-89
(**Apakidze, Nikolaishvili [et al.], *Mtskheta Expedition*** – Apakidze A., Nikolaishvili V., Narimanishvili G., Davlianidze R., Sadradze V., Khetsuriani D., Melitauri K., Iremashvili Sh., Naneishvili A., *Mtskheta Expedition*, In: “Field Archaeological Investigations” in 1987, Tbilisi, 1995, pp. 83-89).
Артилаква (и др.), *Отчёт о полевой работе* – Артилаква В., Иремашвили Ш., Годзиашвили Н., Гочалеишвили М., *Отчёт о полевой работе глданской археологической экспедиции*, ПАИ в 1976 г., Тбилиси, 1979, გვ. 197-204
(**Artilakva [et al.], *Report on Field Works*** – Artilakva V., Iremashvili Sh., Godziashvili N., Gochaleishvili M., *Gldani Archaeological Expedition, Report on Field Works*, In: “Field Archaeological Investigations” in 1976, Tbilisi, 1979, pp. 197-204).
Дзаттиаты, *Раннесредневековый могильник* – Дзаттиаты Р. Г., *Раннесредневековый могильник в селении Едыс*, СА, 1986, №2, გვ. 198-209
(**Dzatiati, *The Early Medieval Cemetery*** – Dzatiati R., *The Early Medieval Cemetery at Edis Village*, “Sovetskaya arkheologiya”, 1986, No2, pp. 198-209).
Иващенко, *Руставский могильник* – Иващенко М. М., *Руставский могильник (археологические раскопки в 1946 г.)*, კრ. „რუსთავი“, I, თბილისი, 1988, გვ. 71-86
(**Ivashchenko, *Rustavi Cemetery*** – Ivashchenko M., *Rustavi Cemetery (archaeological excavations in 1946)*, Collection of articles “Rustavi”, I, Tbilisi, 1988, pp. 71-86).
Ковалевская, *Кавказ* – Ковалевская В. Б., *Кавказ и Аланы*, Москва, 1984
(**Kovalevskaia, *The Caucasus*** – Kovalevskaia V., *The Caucasus and the Allans*, Moscow, 1984).
Ловпаче, *Погребальный обряд* – Ловпаче Н. Г., *Погребальный обряд средневековых адыгов V-IX веков и место керамики в сопроваждающем инвентаре*, Сб. “Вопросы археологии Адыгеи”, Ред. Н. В. Анфимов, П. У. Аутлев, Майкоп, 1984

(**Lovpache, *The Funeral Rite*** – Lovpache N., *The Funeral Rite of the Early Medieval Adyghe [5th-9th Centuries] and the Place of Ceramics in the Grave Goods*, Collection of articles: “Issues of Adyghe Archaeology”, Ed. by N. V. Anfimov, P. U. Autlev, Maikop, 1984).
Мачабели, *Позднеантичная торевтика* – Мачабели К. Г., *Позднеантичная торевтика Грузии*, Тбилиси, 1976
(**Machabeli, *The Late Antique Period Toreutics*** – Machabeli C., *The Late Antique Period Georgian Toreutics*, Tbilisi, 1976).
Рамишвили, *Исследование раннефеодального могильника* – Рамишвили Р. М., *Исследование раннефеодального могильника “Иагсари”*, ТКАЭ, т. I, Тбилиси, 1969, გვ. 111-127
(**Ramishvili, *Investigation of the Early Feudal Period Cemetery*** – Ramishvili R., *Investigation of the Early Feudal period* “*Iaghsari*” *Cemetery*, In: “Works of Kakheti Archaeological Expedition”, Vol. 1, Tbilisi, 1969, pp. 111-127).
Сланов, *Стеклянные сосуды* – Сланов А. Х., *Стеклянные сосуды из позднеантичных памятников Юго-Осетии*, “Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского Института”, Вып. XXII, Тбилиси, 1977, გვ. 3-8
(**Slanov, *Glass Vessels*** – Slanov A., *Glass Vessels from Late Antique Sites in South Ossetia*, “Proceedings of the South Ossetian Scientific Research Institute”, Vol. 22, Tbilisi, 1977, pp. 3-8).

Giorgi Gogochuri, Davit Mindorashvili,
Bidzina Murvanidze

Archaeological Excavations at the Ilmazlo Settlement

Summary

The settlement is located near the village of Ilmazlo in the Marneuli Municipality, on the right bank of the Mtkvari River (Fig. I_{1-2}). Excavations conducted at the site on multiple occasions have revealed cultural layers from various periods, spanning from the Early Bronze Age to the 9th-10th centuries CE.

In 2024, different levels of the cultural layer dating to the Early Middle Ages were revealed at the settlement, where remains of wooden and mudbrick structures, hearths, and storage pits were uncovered (Fig. II-IX). The majority of artifacts were ceramic vessels. Glassware and glass bracelets were also found. Among the stone materials, notable finds include millstones and stone lids, as well as a marble basin. From the category of jewellery, a bronze pin and a carnelian ring were discovered (Tab. X-XI).

The material dates from the 5th to 9th centuries CE. During excavation, samples of ceramics from the Classical period were frequently encountered; however, no intact cultural layers from this period were identified (Fig. $XI_{21,22,24}$). Nevertheless, it can be assumed that there was a relatively intensive settlement here during the 4th-3rd centuries BCE.

The excavated material represents a significant source for reconstructing the economic life of the population of Kvemo Kartli during the Early Middle Ages. Soil samples revealed the presence of two species of wheat, barley, millet, grapevine, flax, pea, lentil, ervil, broad bean, cotton, hemp, peach, and walnut. The analysis of osteological material indicates that, alongside other branches of agriculture, the population primarily engaged in the husbandry of small ruminants (sheep and goats). Cattle were kept to a lesser extent, while pigs were even less common. The proportion of wild animal remains is low, suggesting that the community's demand for meat was met predominantly through the exploitation of domestic livestock. The settlement was affected by fire. Its destruction is presumably linked to the Arab commander Abul Qasim's invasion in the South Caucasus in 914 CE.

I

1

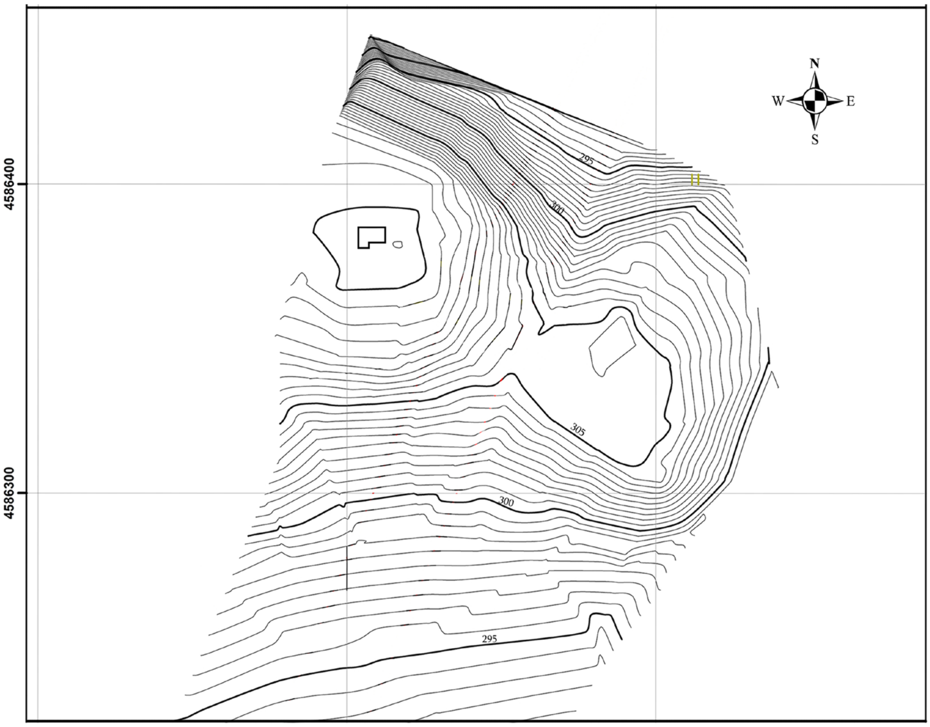

2

II

1

2

III

1

2

IV

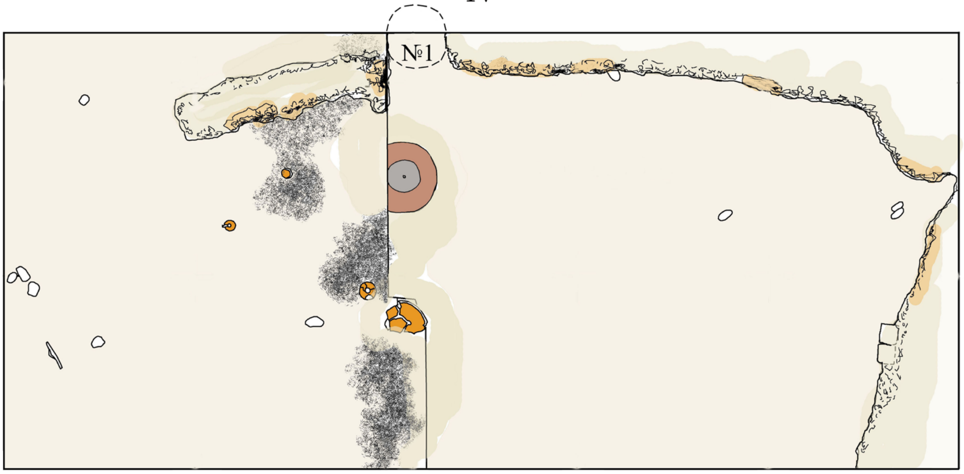

1

მ-1:25

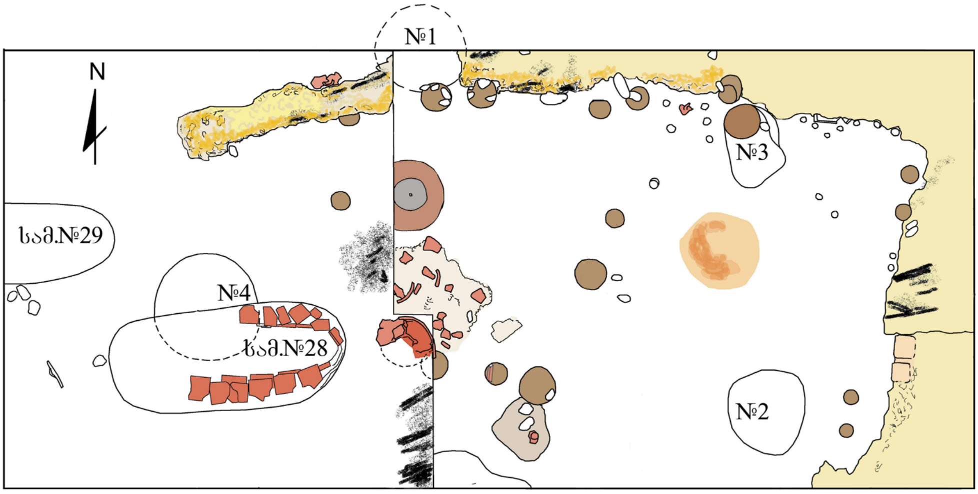

2

მ 1:25

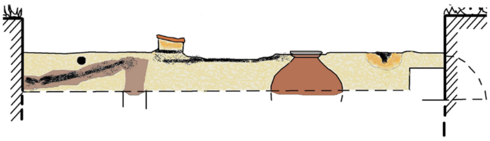

ჭრილი I-I მ-1:25

0 25 100

3

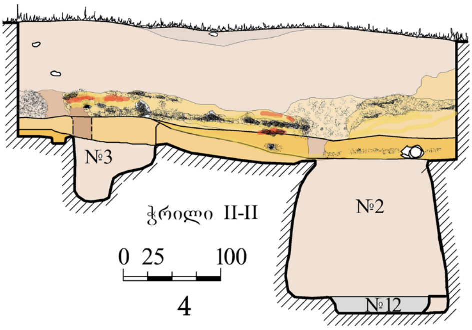

ჭრილი II-II

0 25 100

4

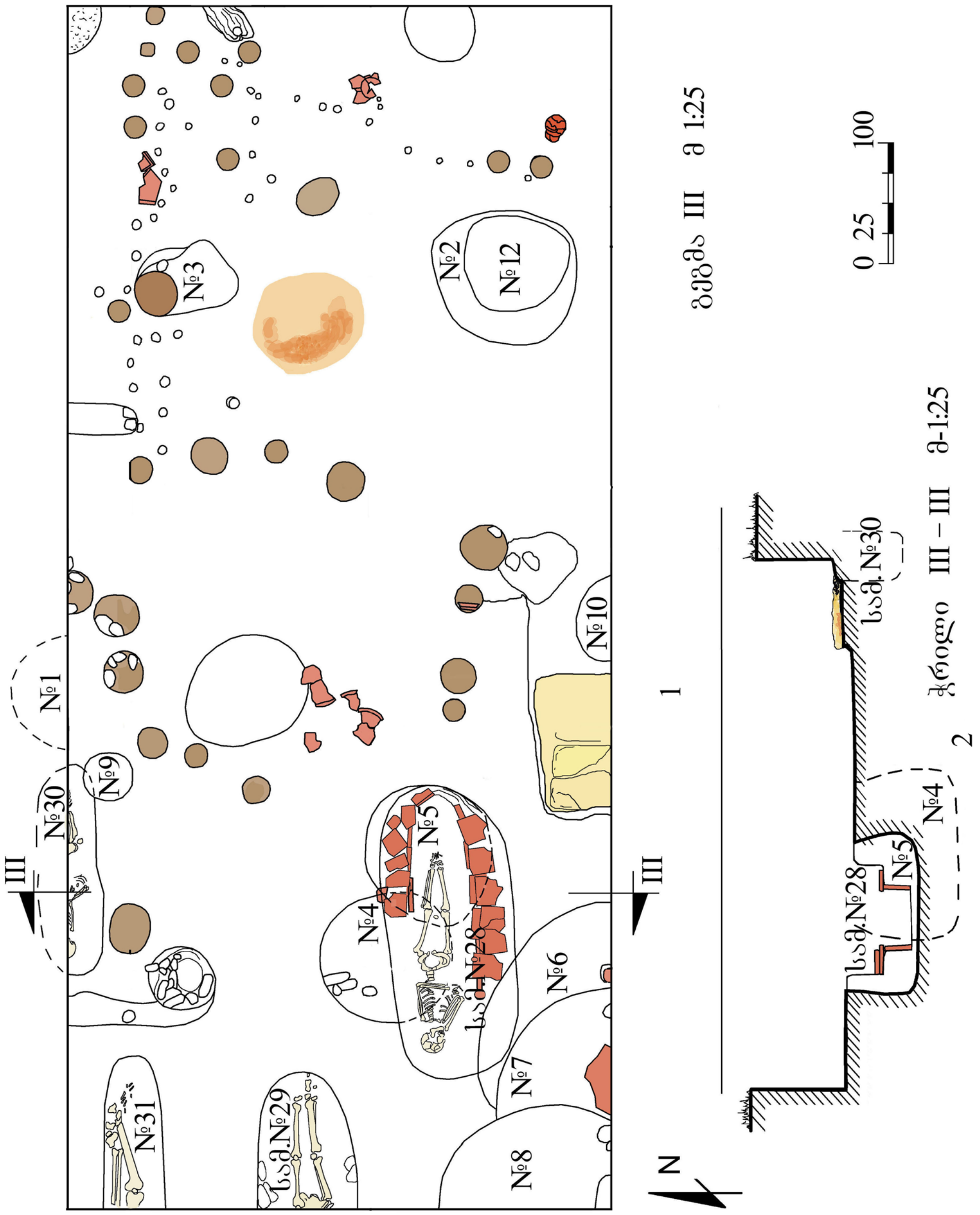

გეგმა III მ 1:25
0 25 100
1
ჭრილი III – III მ-1:25
2
№1
№2
№3
№4
№5
№6
№7
№8
№9
№10
№12
№30
№31
სამ.№29
სამ.№28
სამ.№30
III
III
N

VI

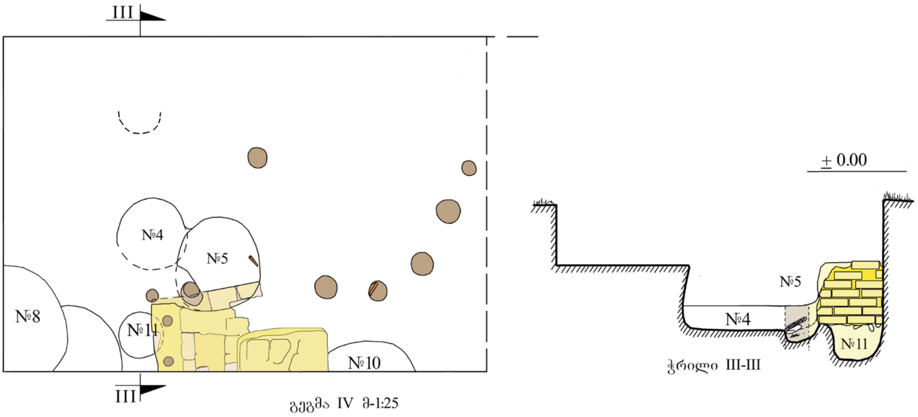
III
III
№4
№5
№8
№11
№10
± 0.00
№5
№4
№11
ჭრილი III-III
გეგმა IV მ-1:25

1

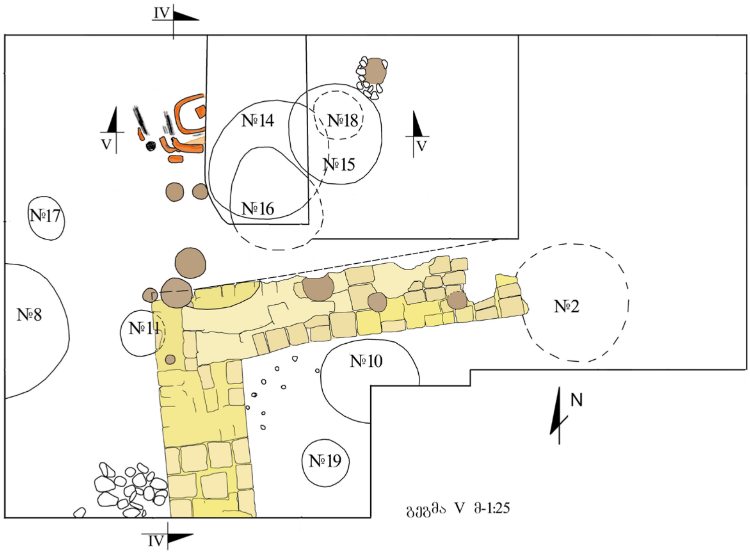
IV
V
V
№14
№18
№15
№16
№17
№8
№11
№2
№10
N
№19
IV
გეგმა V მ-1:25

2

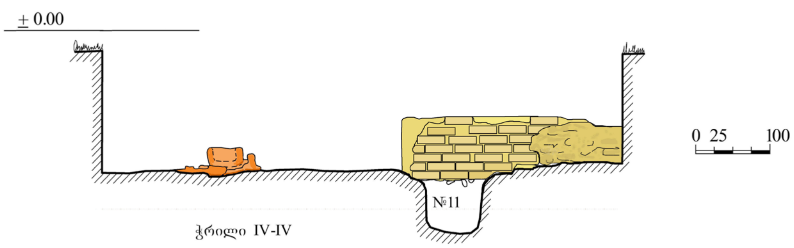
± 0.00
№11
ჭრილი IV-IV
0 25 100

3

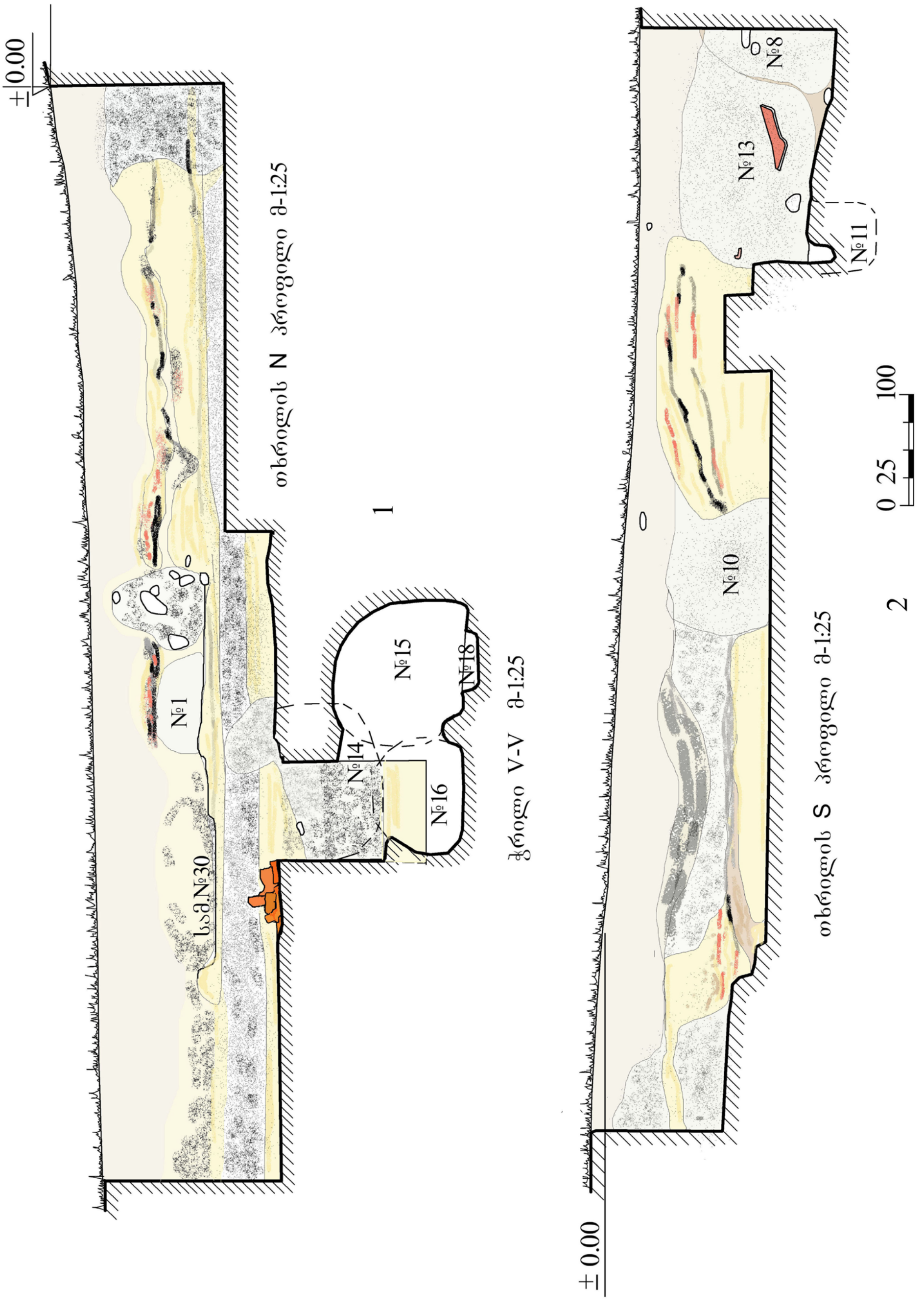
±0.00
თხრილის N ჭრილები მ-1:25
№1
სამ.№30
№14
№15
№16
№18
ჭრილი V-V მ-1:25
1
±0.00
№8
№13
№11
№10
0 25 100
თხრილის S ჭრილები მ-1:25
2

VIII

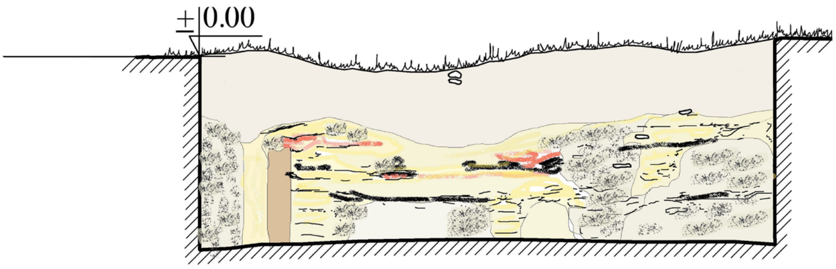

№1 თხრილის E პროფილი

1

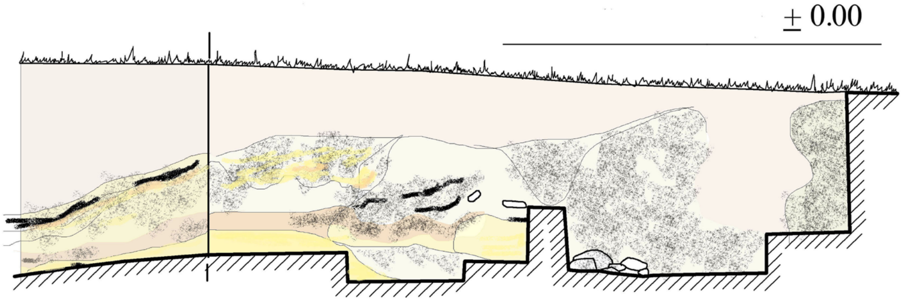

№1 თხრილის S პროფილი

2

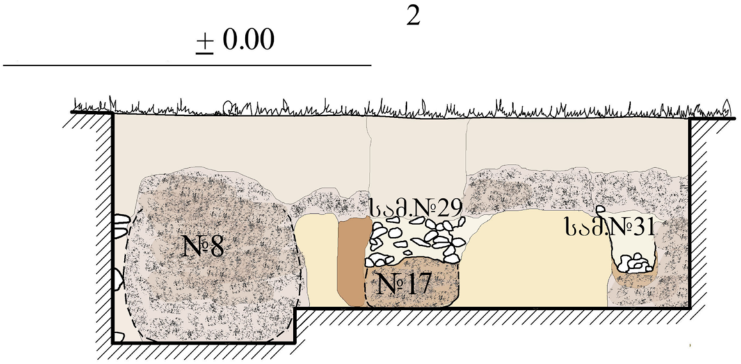

3

№1 თხრილის W პროფილი მ-1:25

0 25 100

3

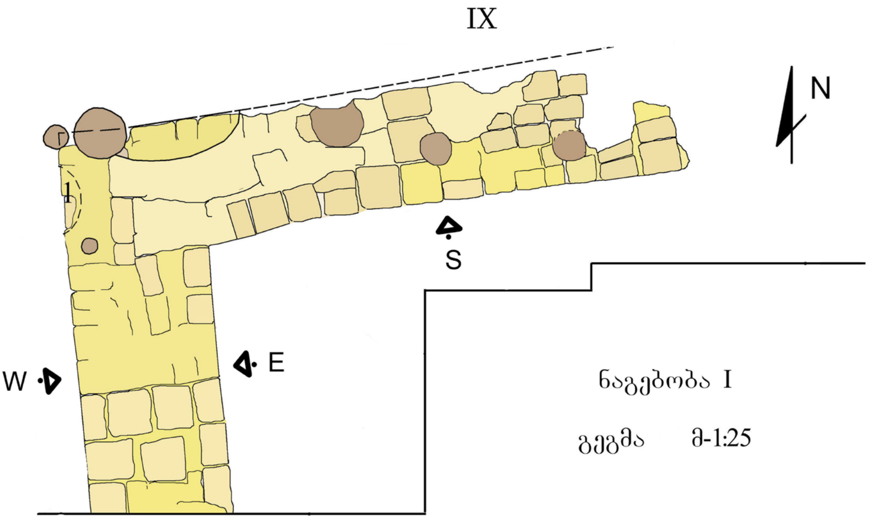
IX
N
S
E
W
ნაგებობა I
გეგმა მ-1:25

1

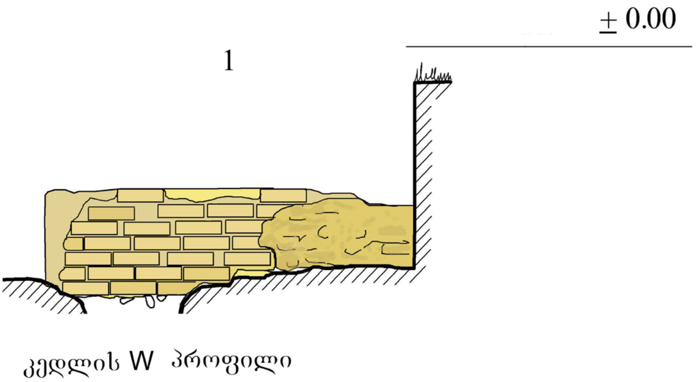
± 0.00
კედლის W პროფილი

2

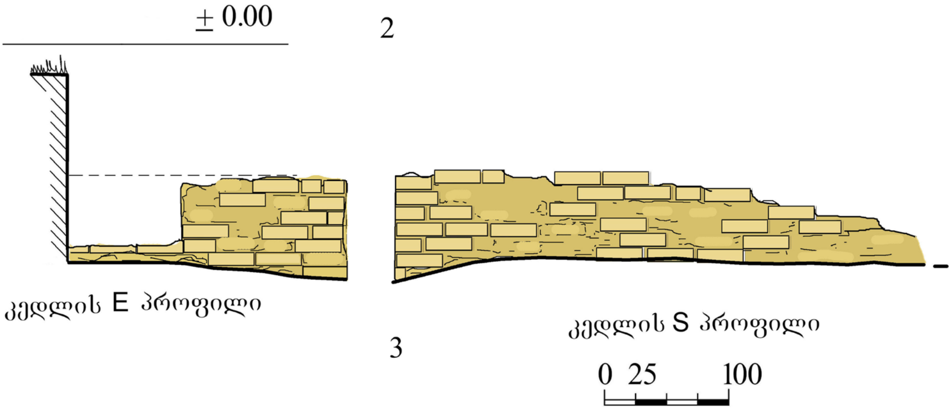
± 0.00
კედლის E პროფილი
კედლის S პროფილი
0 25 100

3

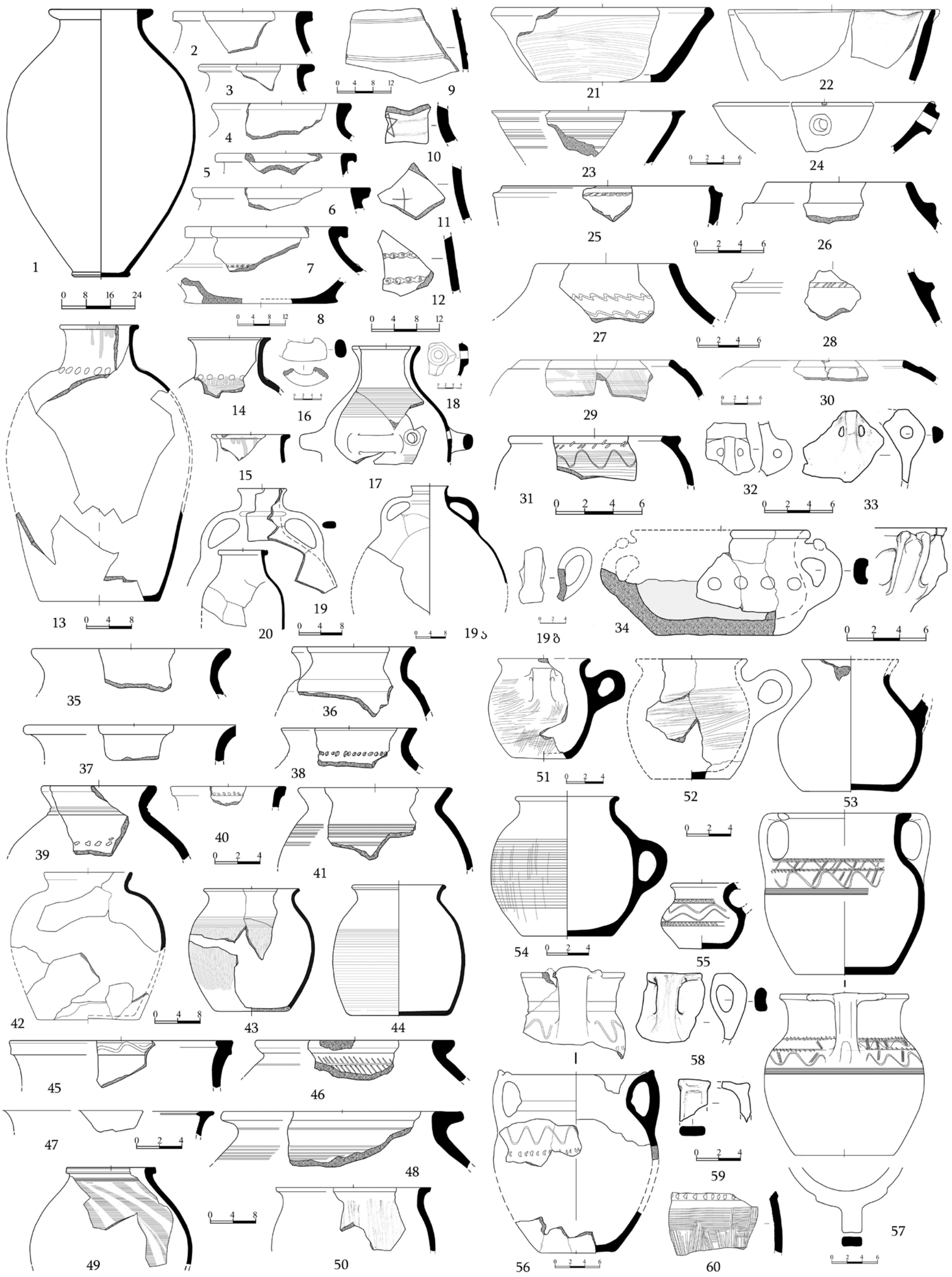
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
19а
19б
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60

XI

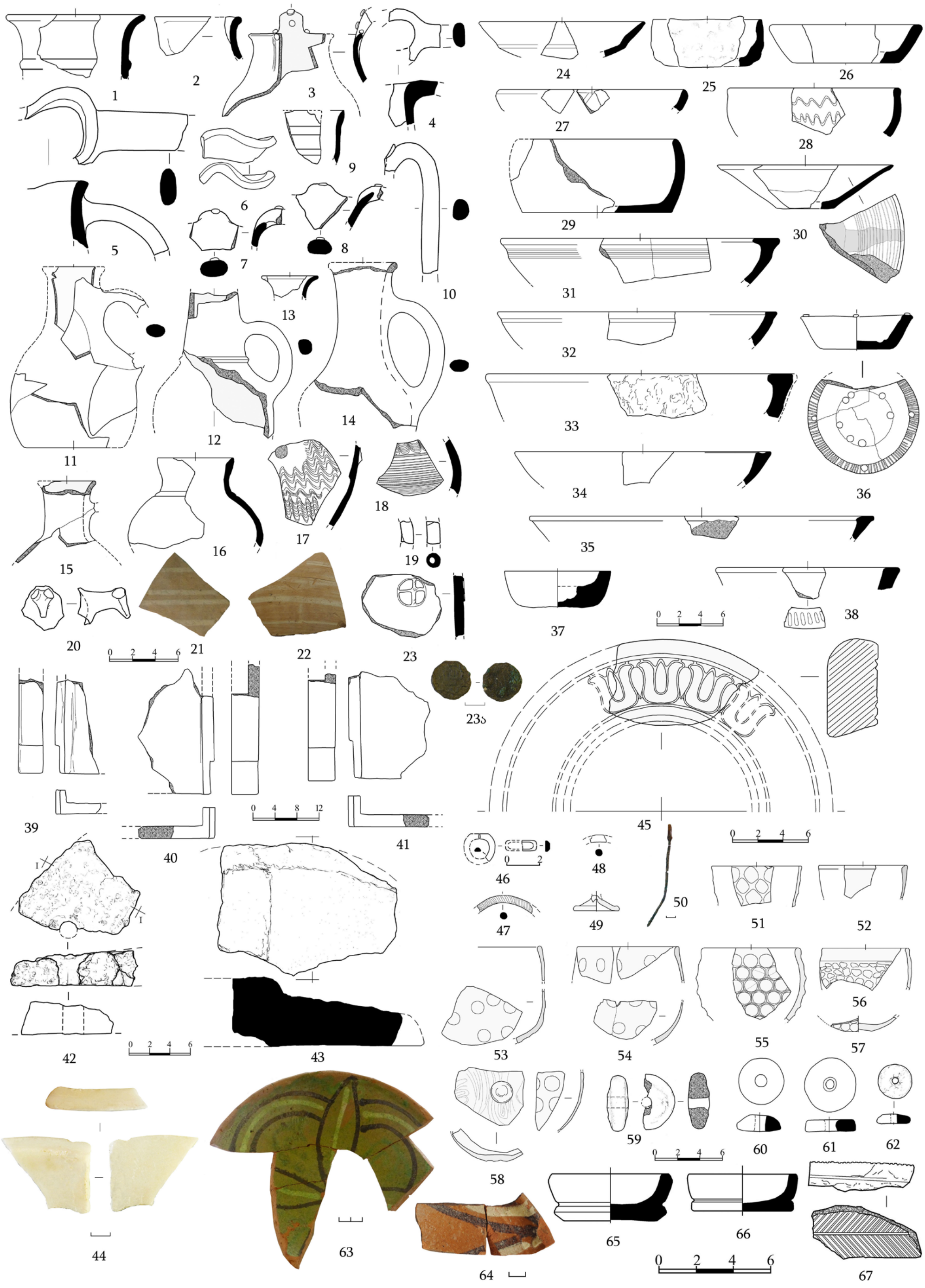
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
23а
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67

ტაბულების აღწერა

I. 1. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ხედი სამხრეთიდან. 2. იგივე. ტოპოგეგმა.
II. 1. კულტურული ფენის III დონის ნაგებობა და ორმოები. 2. მიწატკეპნილ იატაკში ჩაჭრილი სარ-ლასტის ფოსოები.
III. 1-2. კულტურული ფენის IV დონის ალიზისკედლიანი ნაგებობა.
IV. 1. კულტურული ფენის II დონე. გეგმა. 2. კულტურული ფენის III დონე. გეგმა. 3-4. კულტურული ფენის ჭრილები.
V. 1. კულტურული ფენის III დონე. 2. III დონის ჭრილი.
VI. 1-2. კულტურული ფენის IV დონის ალიზისკედლიანი ნაგებობა და ორმოები. 2. ალიზისკედლიანი ნაგებობის ჭრილი.
VII-VIII. 1-2. კულტურული ფენის ჭრილები.
IX. 1. ალიზისკედლიანი ნაგებობა. გეგმა. 2-3. ალიზისკედლიანი ნაგებობის ჭრილები.
X-XI. კულტურული ფენის სხვადასხვა დონეებზე მიკვლეული არქეოლოგიური მასალა.

Description of the Figures

I. 1. Ilmazlo Settlement, view from the south. 2. Ilmazlo Settlement, topographic plan.
II. 1. Structure and pits of Level III of the cultural layer. 2. Postholes intended for a wattle-and-daub wall, cut into a rammed earth floor.
III. 1-2. Structure with adobe walls from Level IV of the cultural layer.
IV. 1. Level II of the cultural layer. Plan. 2. Level III of the cultural layer. Plan. 3-4. Stratigraphic sections of the cultural layer.
V. 1. Level III of the cultural layer. 2. Stratigraphic section of Level III.
VI. 1-2. Structure with adobe walls and pits from Level IV of the cultural layer. 2. Stratigraphic section of a structure with adobe (mudbrick) walls.
VII-VIII. 1-2. Stratigraphic sections of the cultural layer.
IX. 1. Plan of a structure with adobe walls. 2-3. Stratigraphic sections of the adobe-walled structure.
X-XI. Archaeological material identified at various levels of the cultural layer.